

Türk, İbrahim Caner (2022). "Evliya Çelebi'nin Gözlemleriyle XVII. Yüzyılda Osmanlı Eğitimi". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 12, s.67-114.

## EVLIYA ÇELEBİ'NİN GÖZLEMLERİYLE XVII. YÜZYILDA OSMANLI EĞİTİMİ

WITH THE OBSERVATIONS OF EVLIYA ÇELEBİ OTTOMAN EDUCATION (SYSTEM) IN THE 17TH CENTURY

Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK\*  
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi  
icanerturk25@hotmail.com

### Öz

Evliya Çelebi'nin gözlemleriyle XVII. Yüzyılda Osmanlı eğitimi başlıklı bu çalışmada ortaya konulmak istenen, Evliya Çelebi Seyahatnamesi bağlamında XVII. Yüzyıldaki Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan topraklardaki eğitimin genel karakteristiği hakkında derli toplu bilgiler vermektir. Bu çalışmada XVII. Yüzyıl Osmanlı eğitimi, Mescitler-Camiler, Sıbyan Mektepleri, Medreseler, Darü'l-Hadisler, Darü'l-Kurralar, Darü't-Tıplar, Enderun, Sohbet Meclisleri, Tekkeler, Kahvehaneler, Eğitimin Finansmanı-Vakıflar, Devrin Bilginleri-Halkın İrfanı, Osmanlı Yöneticilerinin İrfanı-Kitap Kültürü başlıkları halinde irdelenip analiz edilmektedir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde beldelerin tanıtımıyla ilgili vasıflandırmasında ilk sırada camiler akabinde medreseler, Darü'l-Hadisler, Darü'l-Kurralar, Darü't-Tıplar, sıbyan mektepleri ile tekkeler ve diğer irfan merkezlerinin geldiği görülmektedir. Bu durumdan Evliya Çelebi de dahil o zamanki insanların eğitime bakış açılarıyla ilgili veriler elde edilebilmektedir. Bu veriler ışığında XVII. Yüzyıl Osmanlı eğitiminin son derece ileri düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Anadolu'dan Balkanlara, Kırım'dan Kafkaslara,

\* ORCID: [orcid.org/0000-0002-7204-4067](https://orcid.org/0000-0002-7204-4067)

İrak'dan Mısır'a kadar Osmanlı topraklarının her yerinde eğitime yönelik müesseselerin tesisi, halkın ve yöneticilerin eğitime, irfana ilgisi, bu kurumların vakıflarca desteklenmesi bu düşüncelyi desteklemektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Eğitim.

### **Abstract**

It is intended in this study, titled 'Ottoman Education (System) in the 17th Century with the Observations of Evliya Çelebi', to give comprehensive information about the general characteristics of the education (system) in the lands under the domination of the Ottoman Empire, within the context of Evliya Çelebi's Seyahatname. In this study, 17th century Ottoman education is analyzed and analyzed under the headings of Masjids-Mosques, Primary Schools, Madrasas, Darü'l-Kurras (Quran Course), Darü'l-Hadiths (Hadith Course), Darü't-Medicines (Hospitals), Enderun, Conversation Councils, Dervish Houses, Coffeeshouses, Financing Education-Foundations, Scholars of the Age-The Wise of the People, and the Wisdom Book Culture of the Ottoman Rulers. In Evliya Çelebi's Seyahatname, it is seen that mosques come first in the classification of the promotion of the towns, and then madrasahs, Darü'l-Kurras, Darü'l-Hadiths, Darü'l-Medicals, primary schools, dervish lodges and other centers of knowledge come. Data can be obtained about the perspectives of people at that time from this situation, including Evliya Çelebi. In the light of these data, it is concluded that 17th century-Ottoman education was at an extremely advanced level. Establishment of educational institutions all over the Ottoman lands from Anatolia to the Balkans, from Crimea to the Caucasus, from Iraq to Egypt, the interest of the people and administrators in education and wisdom, and the foundations support of these institutions all contributes this idea.

**Keywords:** Ottoman State, Evliya Çelebi's Seyahatname, Education.

## **Giriş**

İlgili konuya geçmeden evvel Evliya Çelebi, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi ve Evliya Çelebi'nin eğitimi hakkında bilgi vermek çalışmanın anlaşılabilirliği açısından daha uygun olacaktır.

### **Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi**

Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bildiklerimiz seyahat hatıralarını toplamış olduğu on ciltten oluşan muazzam eserine

dayanır. Tam ve gerçek adı bilinmemektedir. Evliya Çelebi ismi muhtemelen lakabından gelmekte olup hocası İmam Evliya Mehmed Efendi'ye nisbetle verilmiş olmalıdır. Kendisini "Seyyah-ı alem ve nedim-i beni adem evliya-i bi riya" diye tavsif etmektedir. Eserinde belirttiği bilgilere göre 10 Muharrem 1020'de(25 Mart 1611) İstanbul'da doğmuştur. Ölüm tarihi şüphelidir (Baysun, 1997: 400-406; İlgürel,1995: 529; Ministry of Tourism and Information: 1-7).

Yaklaşık yarım asır süren seyahatleri sayesinde engin bir tecrübe ve bilgi sahibi olan Evliya Çelebi, şair, aynı zamanda nakkaş, hattat ve musikişinastı. Bu kabiliyetlerini farklı yerlerde ispat etmiştir. Evliya Çelebi'nin şahit olduğu olayları ve gezip gördüğü yerleri konu alan on ciltlik seyahatnamesi Türk kültür tarihi açısından oldukça önemli bir külliyyat niteliği taşımaktadır (Baysun, 1997: 407; İlgürel, 1995: 531-532; Ministry of Tourism and Information: 5) Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde bir nevi XVII. Yüzyıl Osmanlı'sının fotoğrafını çekmiştir. Bazen diplomatların maiyetinde bazen de ulak, sınır gazisi ya da özel kişi olarak 1640 yılında saraydan ayrılıp da çıktığı seyahatini 40 yıldan fazla sürdürmüştür; bu zaman zarfında Bursa, İzmit, Trabzon, Kırım, Doğu Anadolu, İran, Ortadoğu, Kafkaslar, Balkanlar, İsveç ve Hollanda'ya kadar gitmiştir. Kendisinin son olarak da Mısır, Sudan ve Habeşistan'a kadar vardığı hac yolculuğu on yıldan fazla sürmüştür (Gökdemir, 2018: 26).

Seyahat etmiş olduğu coğrafyanın yüz ölçümü yaklaşık olarak yirmi beş milyon kilometrekareden oluşmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada otuz devlet kurulmuştur. Evliya Çelebi'nin gezdiği, gördüğü, geçtiği şehir sayısı tam olarak iki yüz elli yedidir. Evliya Çelebi'nin Seyahatname ismini verdiği eseri yalnız Türk edebiyatının değil tüm dünya gezi edebiyatının en kapsamlı, en büyük, en ilginç gezi kitabıdır. On ciltten ve yaklaşık dört bin sayfadan oluşur (İnalçık, 2013: 44; Akalın, 2011: 7).

Seyahatnameden ilk defa J.V. Hammer bahsetmiştir. Hammer, bu eserden bahsederken, Evliya'nın kısa bir hal tercümesini de kaydetmiştir. Hammer'in bu ilk tanıtmasından sonra Evliya birdenbire yazarların dikkatini üzerine çekmiş, asrın en mühim kaynaklarından biri olduğuna dair umumi bir kanaat belirmeğe

başlamıştır (Evliya Çelebi I, 1969: 14; Akalın, 2011: 28; Tezcan, 2009: 383-384). Onun yaşadığı asrı tam olarak tahlil edebilmek için, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ni mutlak surette tetkik etmek zaruridir. O, şayanı hayret bir müdekkiktir. Gezmiş olduğu bu geniş coğrafyada gördüğü her şeyi tetkik etmiş, sormuş, öğrenmiş ve kitabına geçirmiştir (Evliya Çelebi I, 1969: 10). Kırk yılı aşan bütün gezilerde toplanan notların en son yani, Evliya Çelebi'nin ölümüne yakın bir tarihte kaleme alındığı kuvvetle muhtemeldir (Parmaksızoğlu, 1983: XXI). Seyahatname, İslam edebiyatının, hatta belki de dünya edebiyatının en kapsamlı ve uzun seyahat anlatısıdır (Dankoff, 2012: 29). Seyahatname pekçok farklı alan için insanı hayrette bırakacak derecede zengin bir kaynaktır (Dankoff, 2008: 15).

### **Evliya Çelebi'nin Eğitimi**

Evliya Çelebi, Kur'an ve Kur'an tefsiri, İslam ve Osmanlı bilimleri ve sanatları, peygamberler ve enbiyanın siyer ve silsileleri, destanlar, kronikler, seyahatnameler ve münşeat vb.de dahil olmak kaydıyla, İslam ve Osmanlı kültürü üzerine üstün bir eğitim almıştır (Dankoff, 2012: 204). Ailesinin durumu Evliya Çelebi'nin iyi bir eğitim almasına ve iyi bir çevrede yetişmesine imkân tanımıştır. Yaşadığı devirde alınabilecek en iyi eğitimi almış olan Evliya Çelebi, zekâsı ve üstün yetenekleri sayesinde, bir Osmanlı münevverinde bulunması gereken tüm özellikleri kendisinde toplamıştır (Kırşun, 2013: 55).

Evliya Çelebi'nin anlattıklarından, onun ilk eğitimini sıbyan mektebindeki öğreniminden sonra Unkapanı Pazar yerindeki babasının dükkanında ve civarında aldığı izlenimini ediniyoruz. Burada çalışan gayrimüslimlerden tarih, fasih ve beliğ Yunan ve Latin dilini öğrendiğini ifade etmektedir. Babasından da taş üzerine yazı kazmak gibi sanata müteallik, hayli hünerler öğrenmiştir. Daha sonra Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi'nde "hücrenişin" olarak (bir odada kalarak) Ahfeş Efendi isimli büyük hocadan yedi yıl bazı ilimler okumuştur. Molla Cami, Kitab-ı İbn Hacib Kafiye, Mülteka ve Kuhistan, Ferište Lügati okuduğu kitaplardandır. Dönemin tanınmış hocaları Gisudar Mehmed Efendi, Evliya Mehmed Efendi, Yahya Efendi, Şami Yusuf Efendi, Üsküdari Mahmud Hüdayi Efendi gibi kişiler Evliya Çelebi'nin

yetişmesinde pay sahibidir. Daha sonra Sadizade Darü'l-Kurrası'nda 11 sene ders okumuş, Evliya Mehmed Efendi'den hıfza çalışmış, hafız olmuş, İbn Kesir<sup>1</sup> ve Şatibiyya'yi<sup>2</sup> okumuştur. Enderun Mektebinde tahsiline devam eden Evliya Çelebi, burada Güğümbaşı Mehmed Efendi'den yazı, Müsahip Derviş Ömer Gülşeni'den musiki, Keçi Mehmed Efendi'den Arapça gramer, Evliya Mehmed Efendi'den de tecvid dersleri almıştır. (Atsız, 2001: 111; Akalın, 2011: 12; Dankoff, 2012: 49-53; Baysun, 1997: 401).

## **1.Evliya Çelebinin Gözlemleriyle XVII. Yüzyılda Osmanlı Eğitimi**

Evliya Çelebinin Gözlemleriyle XVII. Yüzyılda Osmanlı Eğitimi başlığı, Mescitler-Camiler, Sıbyan Mektepleri, Medreseler, Darülkurralar, Darülhadisler, Darüttıblar, Enderun, Sohbet Meclisleri, Tekkeler, Kahvehaneler, Eğitimin Finansmanı-Vakıflar, Devrin Bilginleri-Halkın İrfanı, Osmanlı Yöneticilerinin İrfanı-Kitap Kültürü gibi alt başlıkları halinde irdelenecektir.

### **1.1.Mescitler ve Camiler**

Osmanlı'da camiler, ibadet mahalli için kullanımlarının yanı sıra, eğitim-öğretim için de kullanılmışlardır. Buralarda medrese dersleri dışında halka yönelik birtakım dersler verilmiştir (Önkal ve Bozkurt, 1993: 51). Camiler, Osmanlı mahallelerinin odak noktasını oluşturmuşlardır. Camilerin bitişiğinde veya yakınlarında medreseler inşa edilmiş, kitapçılar dükkanlarını camilerin etrafında açmış, kütüphane-aşevi gibi tesisler camilerin çevresinde yapılmıştır. Camilere bu haliyle bir kültür kompleksi, külliye denilebilir (Gökdemir, 2018: 32).

Evliya Çelebi, İstanbul'daki camileri eğitim özellikleriyle aktarmaktaydı. Bunlardan Ayasofya'daki soğuk pencere makamını şöyle anlatmaktaydı:

---

<sup>1</sup>İbn Kesir, Ebu Ma'bed(doğ. 45/665) Kur'an'ın "yedi okuyucusu" ndan biridir. Tayyar Altıkulaç. İbn Kesir, Ebu Ma'bed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. XX. s. 131-132.

<sup>2</sup>"Şatibiyya", eş-Şatibi(öl. 590/1194)'nin şeriata uygun yedi okunuşunun nazımlaştırılmış el kitabıdır. Fatih Çollak, "eş-Şatibiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. XXXVIII. s. 377-379.

“Ayasofya’daki soğuk pencere makamı: Akşemseddin fethin ilk zamanlarında öğrencilerine tefsir-i şerif dersini anlattıktan sonra, “Burada Kur’an okuyan ve saire bilgilerle meşgul olan bütün ilimleri öğrenip alim olsun” diye hayırlı dua ederdi. Bugüne dek orada bir kez Besmele çeken hayatta mahrum kalmamıştır. Hatta üstadımız, şeyhler şeyhi, kurra sahibi Evliya Efendi bu pencerede on türlü okuma ilmini öğretmiş ve burada binlerce kişi Kur’an okumayı öğrenmiştir” (Evliya Çelebi I, 1969: 138).

“Raeynâ cevâmi-üd-dünya cemian

Ve lakin mâ reeyna misle haza (Dünyanın bütün camilerini gördük, Lakin bunun gibisini görmedik)” (Evliya Çelebi I, 1969: 140).

Evliya Çelebi, Osmanlı coğrafyasındaki diğer cami ve mescitleri de eğitim özellikleriyle şöyle ifade etmekteydi:

“Antakya, yedi yerde, cami ve mescitlerinde bütün bilgiler görülür. Bilhassa öğreticiler, fadıl ve derin bilgi sahibi kimselerdir” (Evliya Çelebi IV, 1969: 249).

“Ladik, her camiinde bilgi mübaheseleri olur. Dersiamları vardır” (Evliya Çelebi IV, 1969: 88).

“Urfa, Her camide ayrıca öğrenci odaları da vardır. Ama bunların hususi dersiamları ve vakıfları vardır” (Evliya Çelebi V, 1969: 44).

“Filibe, Ulu Cami’de Şeyhülkurra Gazzazzade Kur’an’ı yedi okunuş tarzına göre öğretir” (Evliya Çelebi V, 1969: 266).

“Mitroviçe, camilerinde sabah, akşam, hadis, fıkıh, ve feraiz okunur” (Evliya Çelebi IX, 1969: 274).

“Ösek, 40 mahalle mescidi vardır. Dersiamları camilerde hadis naklederler” (Evliya Çelebi IX, 1969: 283).

“Kırım diyarında 21 bin cami ve mescid vardır. Gece ve gündüz tüm Tatar sofuları tecvid ve zikir yaparlar” (Evliya Çelebi XI, 1969: 179).

“Karasu, 28 mihrabı vardır. Beşinde Cuma namazı kılınır. Ahali namazlarını kılan kimselerdir. Mescitleri de vardır” (Evliya Çelebi XI, 1969: 227).

“Ezheri Kaaid Camii: Evkafı pek fazla. Gece gündüz içinde on iki bin ilim öğrenen talebe vardır. Camii içinde 200 dolap vardır. Hepsi kitap doludur. İlmi mübaheselerin gürültüsünden insan huşu ile namaz kılamaz. Yan sofalarda dersaneler vardır. Camiinin etrafı elli revaktır. Her revakta bir diyarın uleması oturur. Camii içinde 170 yerde Mısır müderrisleri ders takrir ederler. Elli tür kavmin talebeleri vardır. Yedi Saatte bir adam bir hatim tamamlar. Burada nice kanlı, mücrim dersiam olmuştur” (Evliya Çelebi XIV, 1969: 178). -

“Dimyat Metbuliyye, caminin müezzinleri çocuklardır. Etrafında iki yüz talebe odaları vardır. Camide daima binden fazla hafız ve müfessirler bulunur. Sanki Dimyat'ı Ezher camiidir” (Evliya Çelebi XV, 1969: 118).

### **1.2.Sıbyan Mektepleri**

Sıbyan, Arapça bir sözcük olan sabinin çoğuludur ve küçük erkek çocuğu anlamındadır (Develioğlu, 1995: 948). Osmanlılar, kendinden önceki medeniyetlerdeki küttap, mektep denilen ilköğretim seviyesindeki okulları aldılar. Vakfiyelerde bunların adı Mektep, Mektephane, Darüttâlim, Darülilm, Muallimhane, şeklinde Halk ise bunlara Sıbyan mektebi, Mahalle mektebi, Taş Mektep derdi. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana aşağı-yukarı her mahalle ve köyde en az bir tane olan bu mekteplerde eğitim-öğretimin esası, din ve ahlakın öğretilmesinden ibaretti. Burada tek temel ders vardı: Kur'an-ı Kerim'in anlamı açıklanmadan, yalnızca okunuşunun öğretilmesi (Ergin, 1977: 86; Kodaman, 1991: IX; Akyüz, 1993: 72).

Bu okulları, varlıklı kişiler ya da devlet adamları vakıf yoluyla kurmuş ve okulun giderleri vakıfların gelirleriyle karşılanmıştı. Mahalle ve köylerde halk da el birliği ile de mektep yapmış, öğretmen ücretini de veliler ödemiştir. (Akyüz, 1993: 72). Fatih Sultan Mehmet, kendisinin kurmuş olduğu mektebine yetimlerin, yetim bulunmadığı zaman da fakir çocukların alınacağını vakfiyesinde belirtmiştir. II. Bayezid'in vakfiyesinde de yine aynı şart yazılmıştır (Ergin, 1977: 83; Akyüz, 1993: 73). Anne ve babaların çocuklarına hadis ve ayetlerle desteklenen dini inanç ve

şartları öğretme istekleri, sıbyan mekteplerinin yaygınlaşmasında etkileri çok olmuştur.

İstanbul'daki sıbyan mekteplerini Evliya Çelebi şöyle zikretmektedir:

“Evvela salatin ve vezir camilerinin hepsinde bir sıbyan mektebi vardır. Diğerleri, Parmakkapı'da, Kara Mustafa Paşa türbesi önünde (Kara Mustafa Paşa Mektebi, evkafı çoktur. Tarihi 982), Eski Husrev Paşa Mektebi, tarihi 947), Kapu Ağası Mektebi (Süleymaniye yakınındadır. Bu mektebin mevcudu üç-dört yüz çocuktan fazladır. Tuhaf bir sırdır ki bu mektepte bir defa Bismillah diyen mahrum kalmamıştır), Papasoğlu Mektebi (Unkapanı yakınındadır), Aşık Paşa Mektebi, Ali Cemali Mektebi (Zeyrek başı duvarı üzerinde gayet büyük bir mektebdir), Mehmed Paşa Mektebi (Hoca Paşa Mahallesi yakınındadır. Tarihi 996)” (Evliya Çelebi II, 1969: 21-22).

“Ebc ed okuyan çocukların hesabı imkansızdır. Allah sayılarını ziyade eyleye... Hocaların sayısı 1993, mekteb adedi 1993'tür Ama bu öğretmenlerin piri, kainatın hocası, varlıkların iftihar, Hazreti Muhammed'dir. Onun da hocası Cibril-i emindir. Ondan da Cenab-ı Hak'da nihayet bulur. Çünkü Hazreti Risalet İmam Hasan ve Hüseyin (R.A.) in dedesi ve üstadları idi. Çocuk öğretmenlerinin pirleri de İmam Hasan ve Hüseyin Hazretleridir” (Evliya Çelebi II, 1969: 224).

Evliya Çelebi, Osmanlı coğrafyasındaki diğer sıbyan mekteplerini de özellikleriyle şöyle ifade eder:

“Sinop hepsi 60 kadar ebc ed okuyan çocuk mektebi vardır. İki bin kadar hafız kelimullah vardı ki büyükler bunları anlatarak iftihar ederlerdi” (Evliya Çelebi III, 1969: 77-78).

“Trabzon'un Orta Hisar Fatih Mektebi'nde çocuk hocası Şeyh Ricali Hazretleri isminde nurlu feyiz sahibi bir aziz vardır ki önünde bir kere Bismillah diyen masum çocuk feyiz alıp, bilgin ve fadıl olur” (Evliya Çelebi III, 1969: 91).

“Beypazarı, 70 adet çocuk mektebi vardır. Çocukları gayet temiz ve olgun olup 700'den fazla hafız vardır” (Evliya Çelebi IV, 1969: 66).



“Kayseri, her camide elbette birer mektep bulunmak karardır. Çocukları oldukça zeki olup Kur'an ve Muhammediye hafızı çoktur” (Evliya Çelebi V, 1969: 69).

“Sivas, 140 ebced okuyan öğrenci okulu vardır. Kırkının evkafı sağlamdır. Diğerleri parasız mektepler olup bazısında öğretmenler ücretle masumları öğretirler” (Evliya Çelebi V, 1969: 91).

“Van, 20 kadar ebced okuyan çocuk mektebi vardır. Necip, olgun çocukları gayet güzel farisi öğrenirler” (Evliya Çelebi VI, 1969: 268).

“Saray, 180 yerde mektep ve terbiye yeri vardır. Her camiin bir mektebi vardır. Soylu, olgun çocuklarına vakıf tarafından elbise verilir” (Evliya Çelebi VIII, 1969: 289).

“Mitroviçe, 10 çocuk mektebi camii sahiplerinin hayratıdır. Çocukları ilim ile meşgul değillerdir. Hepsi yiğitliğe heves edip, asma, kesme gibi şeylerle meşgul olurlar” (Evliya Çelebi IX, 1969: 274).

“Elmalı şehri, 7 çocuk mektebi vardır. Bundan başka, vakfi olmayan yedi mektep daha vardır. Çünkü burada Kur'an-ı Kerim'e olan rağbet, meğer Kastamonu'da ola... Bu yüzden Cenabı Hak bu şehri bolluk etmiştir” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 169).

“Mısır, hesap üzere Mısır'da 6176 mektep vardır. Ramazanın on beşinde talebeler boğazlarında Kur'an-ı Kerimler ve başlarında hocaları ile yarısı “Yâ hannan”, diğer yarısı “Yâ mevnan” diye çarşı ve pazardan geçerler ve mektep nazırının evi önüne varırlar. Bütün çocuklara vakıftan birer kat Mısır alacası ipek hilatlar ve ipek arakiyyeler giyip, kırkar ellişer Mısır parası alıp, yine aynı yoldan dönerler. Böylece Ramazanın on beşinden sonuna kadar talebeler sanki Mısır sokaklarında dolup taşarlar. Öğle ve ikindi ezanları minarelerden okunmağa başladıkları sırada Mısır'ın her köşe başındaki sebiller üzerindeki mekteplerin talebeleri hep bir ağızdan bir saat ezan okurlar. Namazdan sonra bütün çocuklar bir yere toplanıp Sûre-i Mülkü okurlar. Sonra dua edip, sevabını hayır sahibine hibe ederler. Bazı devlet büyükleri bu sebillerden su içerler. O vakit yukarıdaki talebeler “Ve sekaahüm Rebbihüm şarâben tahûrâ” ayetini okurlar. İşte Mısır mektepleri böyledir

(Evliya Çelebi XIV, 1969: 196-197). Ama evram mektebi 70 yeredir. Çoğu mahalle içinde Gülşeni tekkesi yakınındadır. Hesap, kitap ve kıraat ilmi okurlar. Anadolu hocalar bu mahallelerde otururlar” (Evliya Çelebi, XIV, 1969: 197).

Görüldüğü üzere Evliya Çelebi Osmanlı coğrafyasındaki sıbyan mekteplerinin eğitimi, sayıları ve memleket içindeki yayılışları hakkında önem arz eden bilgiler vermektedir. XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin hemen hemen her tarafını dolaşan Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’ndeki bilgiler bu bakımdan dikkate değerdir.

### **1.3. Medreseler**

Medrese, “ders yapılan” ya da “ders çalışılan” yer anlamına gelir. (Develioğlu, 1995: 599). İlk medresenin ne zaman ve nerede kurulduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte bu kurumların ilk örnekleri Horasan-Maveraünnehir bölgesinde görülmektedir. Medreselerin ilk buralarda görülmesi kaynağının Orta Asya Budist Türk Külliyesi’nde aranmasına sebep olmuştur (Turan, 1983: 33). Fatimilerin yaptığı Şii propagandasını önlemek isteği bunların yayılmasını sağlamıştır (Triton, 1957: 102-103; Baltacı, 1976: 8).

Selçuklu medrese geleneğini devam ettiren Osmanlı Medreseleri, Nizamiye Medresesi örnek alınarak yapılmış olup ve bu medreseler, talebenin yiyip-içtiği, yatıp-kalktığı ve dershanelerinde ders gördüğü vakıf müesseseleridir (Kütükoğlu, 2000: 3).

Kuruluştan itibaren Anadolu, Rumeli ve diğer Osmanlı topraklarında, şehirlerde ve bazen de kazalarda yaptırılan Osmanlı medreseleri; padişahlar, valide sultanlar, hanedan mensupları, vezir, paşa, önemli bazı devlet adamları, kalemiye ve ilmiye mensupları tarafından bazı yerlerde külliye halinde onların bir parçası olarak, bazen de müstakil olarak inşa ettirilmişlerdir. Osmanlılar yeni fethedilen yerlere medrese açmak suretiyle hem o toprakları Türkleştirmişler hem de İslam medeniyetine büyük katkı sağlamışlardır. Balkanlarda bugün çok az bir kısmı ayakta olan Osmanlı medreseleri Türk-İslam eğitim tarihi açısından hala önemini korumaktadır. Osmanlı medreseleri

adet olarak Anadolu'da daha fazla idi buna rağmen Rumeli topraklarında Osmanlılar döneminde Bulgaristan'da 142, Yunanistan'da 182, Yugoslavya topraklarında 223, Arnavutluk'ta 28 olmak üzere toplam 575 medrese açıldığı tespit edilmiştir. İstanbul'da XVII. yüzyıldan XX. Yüzyıl başlarına kadar 120 ile 185 arasında medresenin varlığı tespit edilmiştir bunların arasında yüzlerce dersiyeye dahil değildir (Uzunçarşılı, 1965: 2; İpşirli, 2003: 328; Hızlı, 2008: 28).

Evliya Çelebi'nin İstanbul medreseleriyle ilgili izlenimleri şöyledir:

“Evvela İstanbul şehri içinde medrese adıyla yapılan, fetihten sonra, (Ebülfeth Sultan Mehmed Han Gazi) binası olan (Büyük Ayasofya Medresesi), evvelce keferde zamanında patrik ve keşişlerin İncilhaneleri idi. Halen bilginler arasında payesi vardır.

(Fatih Sultan Mehmed'in ikinci medresesi): önce al-i Osman yapısı, İstanbul içinde bu medreseler vardır. Sultan Mehmed Han Gazi (Fatih'in) camiinin dış büyük avlusunun sağ ve solunda, yani kuzeyinde ve güneyinde sekiz adet medrese vardır ki bilginler arasında “semaniye medreseleri” derler. Din ilimlerini teşvik ve tazim, ahalisini ikram ve yükseltmek için dünyanın cennete benzer sekiz medresesini yaptı. Nefis ilimler levhalarıyla her medresenin sahn'ı bir cennet bahçesidir. Bilginler arasında payesi yüksektir. Büyük avlusunun kible kapısı dibinde Müslüman çocukları için bir sıbyan mektebi yaptı, bu medreselerin doğu tarafında yol aşırı hastalar, fakara ve miskinler için şifahane yaptı. Bu semaniye medreselerinin kuzeyinde ve güneyinde suhteler tetimmeleri vardır. Hepsi 360 odadır. Her odanın içinde dörder, beşer talebe oturur. Odaların herbirinin vakıf tarafından gelirleri vardır. Bu bilginlere bir ziyafet evi yeri vardır. Yetmiş kubbeli bir mutfak vardır ki fakirlere ve miskinlere nimeti boldur. Bu imaret yakınında bir kervansaray ve misafirlerin hayvanları için bir ahır vardır ki muhtelif hayvanlardan üç bin kadarını barındırır” (Evliya Çelebi II, 1969: 17).

“Sultan Bayezid Veli Medresesi: Yine camiinin dış avlusu güneyinde bir büyük medresedir. Dersiamı şeyhülislam ve bakımı da müftülere bırakılmıştır”.

“Mısır ve Suriye Fatihî Birinci Selim Medresesi: Yeni bahçe yakınında Halıcılar Köşkü denilen yerde bir büyük ve eski medresedir. Süleyman Han yaptırıp babası ruhuna hediye etmiştir. Meşrute vakıfları Yenibahçe yakınındaki bahçe ve bostanlardır ki bu gönül açıcı yerin ve neşe verici alanın uzunluğu tamam bir mildir. Eni yarım mil...”

“Sultan Süleyman Medresesi: Camiin kuzeyinde ve güneyinde yedi adet medreselerdir ki methedebilmek için insanın dili kafi gelmez. Bir hadis evi, bir darülkurrası, bir tıp medresesi, bir imareti, bir tabhanesi, bir bimarhanesi, birkaç hamamları, bir ziyafet evi, gelip geçen için bir misafirhanesi, ahır, çocuk mektebi ve diğer imar levazımı hadden aşırıdır”.

“Şehzade Medmed Han medresesi: Ulema yapısıdır. Bütün Koca Mimar Sinan’ın maharetli elinin eseridir”.

“Sultan Ahmed Han Medresesi: Payedir. Alay Köşkü yakınında”.

“Kara Mustafa Paşa Medresesi: Parmakkapı yakınındadır. Tarihi 1018” (Evliya Çelebi II, 1969: 18).

Said Ahmed Efendi Medresesi: Kadı çeşmesi yakınındadır. Sanatlı, yeni, süslü bir medresedir.

Hamid Efendi Medresesi: Fil yokuşu mahallesindedir.

Hasan Paşa Medresesi: Canbolatzade sarayı yakınındadır. Tarihi 1004.

Esmahan Sultan Medresesi: Edirnekapısı içindedir.

Kadı Mahmud Efendi Medresesi, Murat Paşa Medresesi, Davudpaşa Medresesi, Eski Ali Paşa Medresesi, Mesih Paşa Medresesi, Rüstem Paşa Medresesi, Çivizade Medresesi Zeyrek başı yakınındadır. Kepenekci Medresesi, Karapiri Paşa Medresesi Soğukkapı yakınındadır. Efdal zade Medresesi, Merdümiyye Medresesi Kızıl Musluk yakınındadır.

Molla Gürani Medresesi: Yaptıranın mübarek adı, İsmail Gürani oğlu Ahmed oğlu Şemsüddin’dir. Fatih’in hocası idi” (Evliya Çelebi II, 1969: 19).

“Revani Medresesi: Yapıcısı Birinci Sultan Selim(Yavuz) ile Sultan Süleyman zamanına erişmiş olan ulemadan bir kimsedir. Edirneli olup adı Şuca’dır. Medresesi Kırkçeşme yakınındadır.

Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi: Vefa yakınındadır. Yaptıranı Sultan Ahmed Han'ın defterdarı idi.

Sunni Kadın Medresesi, Fatma Sultan Medresesi, Üçbaş Nureddin Hızır Medresesi (Edirnekapısı içindedir. Mimar Sinan işidir), Ferah Kethüda Medresesi, Manab ve Kadı Medresesi, Ak Hüsameddin Medresesi (Selimiye Hamamı yakınındadır), Eski İbrahim Paşa Medresesi (Şehzade Selim yakınındadır. Haseki Sultanın), Kahriye Medresesi (Mimar Sinan'ın yapısıdır. Avret Pazarındadır), Haseki Medresesi (Süleyman Han parasiyle Mimar Sinan vasıtasıyla yaptırılmıştır. Aksaray yakınındadır.) Osman Şah Valdesi Medresesi (Mimar Sinan yapısıdır. Topkapı içinde), Makbul Ahmed Paşa Medresesi, Sofu Mehmed Paşa Medresesi, İskender Paşa Medresesi, İbrahim Paşa Medresesi(İsa kapısındadır), Kapı Ağası Cafer Ağa Medresesi, HazineDarbaşı Ahmed Ağa Medresesi, Malul Emir Medresesi, Ümm-ü Veled Medresesi, Kazasker Perviz Efendi Medresesi(Fatih Sultan Mehmed yakınındadır), hacedgizade Okuma Evi, Ağazade Medresesi, Defterdar Abdüsselam Bey Medresesi, Tuti Kadı Medresesi, Hekim Mehmed Çelebi Medresesi, Hüseyin Çelebi, Emir Sinan Medresesi, Şahkulu Medresesi, Drağman Yunus Medresesi, Karcı Süleyman Medresesi, Hacı Sultan Medresesi, Defterdar Şerifzade Medresesi(Küçük Karamandadır), Kadı Hekim Çelebi Medresesi, Sekban Ali Medresesi, Bedestan Kethüdası Medresesi(Sultan Selim yakınındadır), Koğacılar Medresesi, İmamzade Medresesi... Yukarda sayılan medreselerden ellibir adedi Süleyman Han ve İkinci Selim Han zamanlarında Koca Mimar Sinan tarafından yapılmıştır”(Evliya Çelebi II, 1969: 20).

Evliya Çelebi'nin Osmanlı coğrafyasının diğer bölgeleri medreseleriyle ilgili izlenimleri ise şöyledir:

“Trabzon Fatih Mehmed Han Medresesi Orta Hisar Camii'nin dışında avlusunun dışında yine bitişik odalarla süslenmiş, güzel, süslü bir medresedir. İrfan ehlinin, şairlerin, zarif kimselerin, toplandığı güzel bir medresedir ki ilim isteklileriyle doludur. Mevleviyet payesiyle dersiamı vardır” (Evliya Çelebi III, 1969: 90).

“Kayseri Ahund Hanım Medresesi, eski tarz ve eski yapıdır. Öyle mübarek bir medresedir ki içinde bir kere Bismillah diyen

mahrum kalmayıp elbet müfessir ve müellif olmuştur. Bilginleri Kur'an-ı azimüşşana riayet ederler" (Evliya Çelebi V, 1969: 69).

"Diyarbakir, camilerinin herbirinin birer müderrisi olup, ikişer de medreseleri vardır. Peygamber camii medresesi talebesi çoktur. Burada bir kere başlayan elbette ve elbette mahrum kalmamıştır. Hüsreviye Medresesi'nde Kelam ilmi okunur. Onun için talebeleri gayet düzgün konuşurlar. Sarolizade Medresesi'nde fıkıh ilmi okunduğundan halifeleri gayet fakihdirler. Şeyh Rumi Medresesi ulu yerdir. Bunun talebeleri tasavvuf ve tevhid ile meşguldür. Tefsir Medresesi'nde tefsir ilminden, Ceriri Tefsiri, Taberi, İbn Mesud Tefsiri, Ebülleys Tefsiri, Kadı Tefsiri, Deylemi Tefsiri, Feyzullah Hindi, Ebusuud Tefsiri görülüp, müfessir ve muvaffak bilgin ve Fadılları vardır" (Evliya Çelebi VI, 1969: 126).

"Peçevi Kalesi, 5 adet bilginler ve müfessirler darütedrisi vardır. Eski olup, iç kalede olan Eflatun Medreseleri vardır ki, eski zamanda bu medresede işrakıyyun ve meşaiyundan (İşrakıyyun Pytagaros felsefesi yolunda olanlara, meşaiyun da derslerini gezinerek veren Aristo felsefesi yolunda olanlara denir) birçok talebe oturup, bütün acaib ve garip bilgileri hocalarından öğrenirlermiş" (Evliya Çelebi IX, 1969: 297).

"Manisa Saruhan Medresesi, kefare zamanında papazların yeri imiş, İbn Melik burada tahsil etmiştir. Bu medrese açıklık bir yerde olup havası çok güzeldir. Yer altındaki hücrelerinde birçok cezbe sahibi sülük ehli vardır" (Evliya Çelebi XIII, 1969: 74).

"Mısır, Hz. Ömer'in fethinden sonra Osmanlılara kadar Mısır'a sahip olanlardan 17 devlette 340 nefer padişah her biri birer medrese yaptırmışlardır. Onların vezirleri, ayanı ve büyükleri de 1600 medrese yaptırmışlardı. Fakat zamanla vakıfları harap olup medreseleri de harap olmuştu. Fakat hala mamur olanlardan Sultan Hasan, Kalavun, Salih, Barkuk, Ferec, Kayıtbay, Çakmak, İnal, Eşref, Seyfuddin, Aybey Türkmani... gibi Mısır içinde 156 sultan ve sultan çocuklarının camileri ve medreseleri hala mamurdur" (Evliya Çelebi XIV, 1969: 194).

Seyahatnamede verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlı döneminde de fiziki şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil

ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermişti. Osmanlıların yeni fethedilen yerleşim birimlerine medrese inşası yerleşmiş bir adetti. Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese teşkili sadece eğitim amacına değil İslam dini ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının teminine ve yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı oluyordu.

Medreselerin gelişimiyle zaman içinde alanında uzmanlaşmış medreseler ortaya çıkmıştır. Bunlar Kur'an'ın okunmasında uzmanlaşan Darü'l-Kurra ya da Darü'l-Hüffazlar, hadislerin eğitim ve incelemesinde uzmanlaşan Darü'l-Hadisler ile tıp eğitimi ve tedavisinin birlikte yürütüldüğü Darü't-Tıbb'lar olmuştur (Baltacı, 1976: 12).

### 1.3.1.Darü'l-Kurralar

Dârü'l-Kurrâlar Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, kıraat vecihlerinin talim ettirildiği bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği mekteplerdir. Bu müesseselere Darülhuffâz ve Dârü'l-Kur'an adı da verilir (Bozkurt, 1993: 543).

Osmanlı'da Dârü'l-Kurralar müstakil yapılar olarak tesis edildiği gibi bu müesseselerin cami veya mescitlerin yanı başlarında da kurulduğu olmuştur. Camilerin müstemilatında veya yakınlarında kurulan Dârü'l-Kurralar için camiler bir nevi tatbikat yeri; yani bu müesseselerde yetişen talebeler için staj mekânı olmuştur (Gökdemir, 2018: 46).

Darü'l-Kurralardaki öğretim elemanları Şeyhü'l-Kurralardır. Bu kurumlarda görev yapacak kişilerden Kur'an'ı doğru okumaları, Kur'an okumanın inceliklerine ve tecvid ilmine vakıf olmaları, kıraati-i seb'a ile aşereyi imam ve ravilerine nispetleriyle birlikte okuyup okutabilmeleri; ayrıca bu işin duayenleri tarafından bahsi geçen ilme dair dirayetleriyle bilinmeleri gerekir. Zikri geçen kurumlara kıraat eğitimine kabul edilecek talebelerden istenen vasıflar ise sıbyan mektebinden mezuniyetleri, hafız olmaları ve mehâric-i hurûf ile tecvid ilmine vakıf olmalarıdır (Gökdemir, 2018: 46).

Evliya Çelebi'nin İstanbul Darü'l-Kurraları ile ilgili izlenimleri şu şekildedir:

“Evvela, ne kadar salatin camileri, ayan ve vezir camileri varsa her birinde mutlaka bir de Darülkurra bulunur. Özel Darü'l-Kurralar ise şu şekildedir.

Sultan Süleyman Darü'l-Kurrası: Hepsı emek verilmiş büyük kubbelerdir. Hüsrev Kethüda Darü'l-Kurrası(Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi yakınındadır. Mimar Sinan yapısıdır, Tarihi 973), Mehmed Paşa Medresesi Darü'l-Kurrası(hoca Paşa yakınındadır), Sadi Çelebi Darü'l-Kurrası(Küçük Karamandadır), İmamzade Darü'l-Kurrası(İmaret Camii yakınında bir büyük kubbedir), Bosnalı Mehmed Paşa Darü'l-Kurrası, Müftüzade Darü'l-Kurrası, bunların hepsi de Mimar Sinan yapısıdır”(Evliya Çelebi II, 1969: 21).

Evliya Çelebi'nin Osmanlı coğrafyasının diğer bölgeleri Darü'l-Kurraları ve bunların eğitimi ile ilgili izlenimleri ise şöyledir:

“Trabzon Darü'l-Kurralarında Orta Hisar Darü'l-Kurrası'nda İbn Kesir ve Kur'an okunur, Kur'an ezberlenirdi. Hatuniye Darü'l-Kurrası'nda yedi okunuş, Cezerî, Şatibî okunur, hafızları çoktur” (Evliya Çelebi III, 1969: 90).

“Amasya Bayezid Han Darü'l-Kurrası'nda 300'den fazla Kur'an hafızı bulunur. İbni Kesir, Aşere, Seb'a ve Takrib sahibi kimselerdir” (Evliya Çelebi III, 1969: 186).

“Antakya, 3 yerde seb'a, aşere, takrib okuma tarzlarına göre Darü'l-Kurraları vardır. Fakat talebelerinin manevi vazifeleri yoktur. Şeyhi de ücretsizdir” (Evliya Çelebi IV, 1969: 249).

“Edirne, müteaddid Darü'l-Kurrası olup, 14 salatin camii, müderrisleri ve Şeyhü'l-Kurra cem olup, İbn Kesir ilmi, hıfz ilmi, Seb'a-i Aşere, İlmi Takrib görülüp Kitap Cezeri, Kitap Şitabiye, beyitler okunup kaynaklarıyla, okuyanları ile tahkik ve tetkik edilip kıraat ilmine itina ederler” (Evliya Çelebi V, 1969: 327).

“Diyarbakır'da camilerin herbirinde birer Şeyhü'l-Kurra vardır ki, hıfz ilmi gösterirler. Ama burası Kürdler olmakla, Arabistan'daki gibi Kur'an hafızı çok değildir. Çünkü hıfz ilmine düşkün olanlar, fadıl olamaz diye, hıfz ilmine ehemmiyet vermezler. Tecvid ilmi de görülüp hafız yetiştirirken, Ebi Amr okuyuşu tarzı üzere, rivayet edenlerle, harflerin telaffuzuna riayet ederler. Bazıları bütün bilgileri tamamlamak için İbni Kesir, yedi



okuyuş ve on okunuş tarzı ile okunur” (Evliya Çelebi VI, 1969: 126).

“Van, iki Darü'l-Kurra vardır. Fakat isteklileri az olmakla fazlaca okuma olmaz” (Evliya Çelebi VI, 1969: 268).

“Tokat, Ulu cami Darü'l-Kurra, Ulu Camie mahsus olup, içinde İbn Kesir ve yedi okunuş okunur. Şeyhülkurra ve talebesi vardır” (Evliya Çelebi VII, 1969: 234).

“Saray, 8 yerde Hazreti Kur'an'ı ezberleten ve 7 kıraat üzere okutan Darü'l-Kurraları vardır. Ama Kur'an hafızları azdır. Bilhassa yüksek tabakalı büyük evkafı olan Darü'l-Kurralar yoktur. Lakin ulu camilerinde kurra şeyhleri vardır” (Evliya Çelebi VIII, 1969: 288).

“Üsküp, 9 Darü'l-Kurra vardır. Fakat kubbeleri olmayıp, camilere bitişiktir. Bunlarda Kur'an ezberlemekten başka bir şey okunmaz. Çünkü ahali kuran ezberlemeye o kadar hevesli değildir” (Evliya Çelebi IX, 1969: 100).

“Karasu, tecvid üzere okuyan Kur'an hafızları yoktur” (Evliya Çelebi XI, 1969: 227).

“Manisa, 9 Darü'l-Kurra vardır. Nice Kur'an hafızları vardır ama Türkzad olmakla harfler tam telaffuz edemezler. Fakat havasının güzelliğinden talebesi anlayışlıdır. Kadın, erkek ve çocuktan 3000 hafız vardır derler” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 74).

“Tire, Sultan Selim Han'ın bir Darü'l-Kurra vardır. Haftada iki gün bütün hafızlar toplanıp hıfz ilmi ile ve kesir ilmi, seb'a ve aşere, takrib, Kur'anları okurlar. Şeyh Şatibî ve İmam Cezeri kitapları okunur. Şeyh Versî, Kalunî, İmam Bezzî, Ebu Amr, Susî ve Nâfi kavilleri üzere, Kur'an'ı Kerim okurlar” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 118).

“Mekke, 40 yerde Darü'l-Kurra vardır. Bunlarda Hafsa, Ebubekir, İbn Kesir kıraati, Kıraat-i Aşere, Kıraat-i Seb'a, Kıraat-i Takrib öğretilir” (Evliya Çelebi XIV, 1969: 53).

“Mısır'da 370 Darü'l-Kurra vardır. Her camide eski padişahlar bir Şeyhü'l-Kurra tayin etmişlerdir. Ayrıca Darü'l-Kurra binaları yapmışlardır. Bütün şeyhler talebelerine vasiyet edip Cezeri'den şu beyitleri okur:

Ve lâ aheze bittecvîd hateme lâzım  
Men lem yücevvîd el Kur'an âsim  
Tecvîd ilmîne göre harflerin mahrecine riayet ettikten sonra  
İzâ vacibün aleyhim muhattem  
Kableşşüru' evvelen en ya'lem

Hıfzı tamamlandıktan sonra İbn Kesiri tamamlayıp Cezeriyye ve Şatibi'de yazıldığı üzere bütün kaynakları zaptedip, Kesire, Seb'iyye, Aşeriyye, Takribi kıraatlerini tamamlarlar. Mısır'ın bazı imamları 17 kavil üzere okurlar. Mısır'da Kalun, Ebu Amr Kıraati, Anadolu'da Hafsa kıraati makbûldür.

Ve hüve eyzan hilyetüt tilâveti  
Ve zînetül edâi vel kırâetî  
Ve hüve a'taal Hurufi hakkuhâ  
Min sofatin lehâ ve müstehakkuhâ

Beytine göre, harflerin mahreçlerine riayet Anadolu'ya mahsustur. Mısır'da çok lâhn-i celi ve lâhn-i hafi derler. Çoğunlukla teshil ve terkibi imâle ile yaparlar. Zamanımızda Mısır'da Şeyh Selâme, Şeyh Abdülhak, Şeyh Mehmet Gamzevî, Şeyh Hamdullah Isbutî aşere ve takrip sahibidirler. Hakir Kur'an okurken "Siz Sâmi'den Kur'an okumuşsunuz" derlerdi" (Evliya Çelebi XIV, 1969: 195-196).

### 1.3.2.Darü'l-Hadisler

"Yer, mekan, ev" gibi anlamları olan dâr ile hadis kelimesinin birleşmesiyle oluşan Darü'l-Hadis "hadis okutulan yer" demektir. Bu müesseselere "Dârü's-Sünne", "Dârü's-Sünneti'n-Nebeviyye" ya da "Dârü's-Sünneti'l-Muhammediyye" ismi de verilmiştir. Dârü'l-Hadisler ya Dârü'l-Kur'an'la müşterek ya da müstakil olarak faaliyet gösteriyordu; bazıları da medrese bünyesinde bulunuyordu (Bozkurt, 1993: 527, 529). Dârü'l-Hadislerde eğitim nakil temelliydi.

Evliya Çelebi'nin İstanbul Darü'l-Hadisleri ile ilgili izlenimleri şu şekildedir:

"Bütün salatin medreselerinde (Darü'l-Hadislerde) Buhari, Müslim, Meşarık hadisleri ravileri ile okunur. Amacımız sade hadis

ilmi okumak için yapılmış olan hadis evlerini bildirmektir. Hasan Efendi Darü'l-Hadisi (Keskin Dede yakınındadır. Tarihi 926), Damad Mehmed Efendi Darü'l-Hadisi (Sinan Ağa Camii yanındadır)" (Evliya Çelebi II, 1969: 22).

"Süleyman Han, eski sarayın dışında Belgrat, Rodos ve Malta fethi malından Süleymaniye Camii'ni yaptı, medreseler ve Darü'l-Hadis yaptırdı" (Evliya Çelebi I, 1969: 20).

Evliya Çelebi'nin Osmanlı coğrafyasının diğer bölgeleri ile ziyaret ettiği İran Darü'l-Hadisleri ve bunların eğitimi ile ilgili izlenimleri ise şöyledir:

"Amasya, bir adet süslü, mükellef Darü'l-Hadisi vardır" (Evliya Çelebi III, 1969: 186).

"Tebriz'de yedi kadar Darü'l-Hadis vardır. Fakat bilginleri hadis ilmi ile şöhret bulmamışlardır. Bunlar Hazreti Ali'nin sözleri ve oniki imam sözü ile amel ederler. "Kale sallallahu teala aleyhi vesellem..." diye Hz. Ali sözünü makul olmayan tarzda naklederler. Bazen doğru hadis de okurlar ama Hz. Ali sözleri makbülleridir. Nice bin hadis-i Murtaza kitapları vardır" (Evliya Çelebi III, 1969: 245).

"Edirne'nin Darü'l-Hadisi dahi çoktur. En mükemmeli, kurşun ile kaplı kargir bina ve mamur bulunan II.Selim Darü'l-Hadisidir. Devrin en büyük bilginlerinden muhaddis ve müfessir dersiamlara meşrut bir Darü'l-Hadistir" (Evliya Çelebi V, 1969: 327).

"Diyarbakır'da İstanbul'dakiler gibi kubbeli Darü'l-Hadisler yoktur ama, elbette her camide bir muhaddis dersiamları vardır. Bilhassa büyük cami İmamı Deli İmam adıyla şöhret bulmuş olan imam, fadıl, fevkalade bir muhaddistir. Hadis bilgisini Mısır'da Ezher camiinde tahsil etmiştir. Muhaddis Ramazan Efendi Buhari ve Müslim'i tamamen ezberlemiştir ki ravileriyle yedibin hadis ezberindedir" (Evliya Çelebi VI, 1969: 126).

"Van, her camide hadis ilmi için bir dersiam bulunur. Ama Rumdaki gibi kargir bina Darü'l-Hadisleri yoktur. Fakat Müslim ve Buhari'yi hıfz etmiş bilginler çoktur" (Evliya Çelebi VI, 1969: 268).

"Bağdat, Nice kere düşman eline geçmekle birçoğu harap olmuş Darü'l-Hadislere sahiptir. Evvelleri burada yetmiş kadar Darü'l-

Hadis var idiyse de şimdi 40 ededi mevcuttur” (Evliya Çelebi VII, 1969: 159).

“Belgrad, 9 kadar hadis öğrenme yeri vardır. Müftü Abdürrahim Efendi'den beri hadis ilmi öğretilir” (Evliya Çelebi VIII, 1969: 237).

“Saray, 10 yerde hadis bilgisi görülür. Hünkar Camiinde, Herhadiye, Hüsreviye ve Koca Ali ile İsa Bey'de nice yerlerde ücretsiz, hadis okutan şeyhler vardır. Fakat hususi olarak kubbeli Darü'l-Hadis yapılmamıştır” (Evliya Çelebi VIII, 1969: 289).

“Karasu, Hadis ilmi bilgileri çoktur” (Evliya Çelebi XI, 1969: 227).

“Mekke, 40 yerde Darü'l-Hadis vardır. Dersiamların ve talebelerin muayyen ücretleri vardır” (Evliya Çelebi XIV, 1969: 53).

“Mısırdaki, 860 Darü'l-Hadis vardır. Hadis ilminden başka ilim görülmez. Yalnız Ezher Camiinin etrafında 40 Darü'l-Hadis vardır. Müeyyet Camii'nde Müslim Buhari okunur. Ezher'de de Buhari okunur. 50 binden fazla muhaddis kimseler vardır. Her birinin hafızasında ravisi ile birlikte yirmişi otuz bin hadis vardır. Mısır'da hadis alimleri, diğer ilim sahiplerinden muteberdir. Ne hikmettir, kim hadis ilmüne vakıf ise, yüzünden nur damlar” (Evliya Çelebi XIV, 1969: 195).

### 1.3.3.Darü't-Tıblar

Selçuklular ve Osmanlılarda mâristan, bîmaristan, bîmârthane, darüssıhha, darüşşifa, darüttıp denen kurumlar, hastane ve aynı zamanda usta-çırak ilişkisi içinde uygulamalı olarak Tıp biliminin öğretildiği yerlerdi. Bunların dışında, yalnızca Tıp öğretimi yapan okullar yoktu. Bu kurumlarda hekimlerden uygulama içinde Tıp bilimini öğrenmek isteyenlerin önce, yüksek düzeyde bir medreseyi bitirmiş olmaları gerekiyordu (Akyüz, 1993: 62).

Tıp bilimini ayrı bir meslek medresesinde okutmak usulünü ilk defa Kanunî Sultan Süleyman düşünmüş ve tatbik etmiştir. Bu hükümdarın Süleymaniye Camii çevresinde yapmış olduğu kültür müesseseleri arasında bir de tıp medresesi vardı. Vakfiyesine göre bu medrese için: “Cemahiri firkaî muhassilân ve meşahir-i zümre-i talebe-i ilmi ebdan için bir medrese-i şerife-i âlâ ve bir büka-imünife-i bihemta” deniliyor ve kadrosunda 20 akçe alan bir

müderris, günde ikişer akçe alan 8 danişmend, 2 bevvab, 2 ferraş görülüyor (Ergin, 1977: 144-145).

Seyahatnamenin kaynaklık ettiği konulardan biri de tıptır. Evliya Çelebi, gittiği yerlerin sağlık açısından önemine, kurumlarına, hastalıklarına, hekimlerine, ilaçlarına, tıbbi hammaddelerine, tedavilerine ve nitekim tıp eğitimine dair ayrıntılı ve orijinal bilgiler aktarır (Yılmaz, 2013: 213).

Evliya Çelebi, Osmanlı'daki tıp eğitimini Edirne, Manisa ve Mısır özelinde şöyle anlatmaktadır: “Edirne Bayezid Han Hastanesi; Bayezid Han Şifa Yurdu'nda belirli maaşlı, mutahassis doktorlar, nabız ilminde usta, kan alan cerrahları vardır (Evliya Çelebi VI, 1969: 18). Bayezid Han Camii'nin dış büyük avlusu sağında irem bağı içinde bir şifa yurdu vardır. Başkaca Medrese-i Etibba ve odalarında talebeleri vardır ki her biri daima Eflatun, Sokrat, Bokrat, Filkos, Aristatalis, Calinos, Fisagors tevhidinden bahseden hazik, olgun tabiplerdir. (El ilmi iman, ilmül edyan vessâni ilmül ebdan-ilim ikidir. Dinler ilmi, ikincisi beden ilmidir.) anlamınca, her bir fenne yönelip, doktorluk ilminde muteber kitaplara itibar ederek adem oğullarının derdine deva ilaç eriştirmeye çabalarlar. Orada bir Darüşşifa vardır ki dil ile tarif ve kalemler ile yazılamaz” (Evliya Çelebi VI, 1969: 20).

“Manisa, Sultaniye Darüşşifasında tıp ilmi görülür. Fazilet ehli hekimbaşısı vardır. Haftada iki gün ders okunur. Bütün hastalara çeşitli macunlar, ilaçlar, içecek, yiyecek boldur” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 74).

“Mısır, Hekim Beyluni zade: Kalavan hastanesinde talebelerine haftada iki defa şifa ve müfredat Davut okuturdu. Tıp ilminde güya Fisagor'dur. Evine gidenin nabzına bakıp, hararetine göre gereken ilaç ve şerbeti verirdi. Tam üstad bir tabip idi” (Evliya Çelebi XV, 1969: 209).

#### **1.4.Enderun**

Sultan II. Murat zamanında temelleri atılıp, Fatih döneminde mütekâmil bir hale gelen, Ranke (1795-1886)'nin Osmanlı kudret ve satvetini talim ve terbiyesine bağladığı (Ranke, 1827: 20-208) Enderun Saray Mektebi'nin görevi sarayda ve orduda görev alacak çeşitli görevlileri yetiştirmektir (Baykal, 1953: 11; Akkutay, 1984:

17-55). Okula alınacaklar aşırı ihtimamla seçilirdi (Miller, 1941: 14).

Okulda yaygın veya genel kullanılabilir bir programla; Türkçe, Farsça, Arapça, Türk ve İran Edebiyatı, Müzik, Aritmetik, Geometri, Kur'an, İslam Teknolojisi, Coğrafya, Siyaset, Harita Yapımı, Muharebe Sanatının yanında Türk tarihi okutulmaktaydı (Baykal, 1953: 49; Miller, 1941: 20).

Devletin bütün sivil memurlarını, askerlik görevlilerini ve devlet ileri gelenlerini, Yeniçeri Ağasını, Defterdarını, Sadr-ı Azamını, Kubbe Vezirini, Beylerbeylerini, valilerini, Divan Şairlerini, tarihçilerini Enderun yetiştirmektedir (Adivar, 1991: 74; Baykal, 1953: 138). Osmanlı sultanlarının sık sık ziyaret edip ilgi gösterdikleri mektebe belli bir eğitimden sonra şehzadeler de katılmaktaydı (Eroğlu, 2004: 81-82).

Evliya Çelebi, devşirme sistemi, Enderun ve buradaki eğitim ile ilgili olarak da izlenimlerini şu şekilde ifade eder:

Bulgaristan Astarova kasabasından bahsederken: “Ohri sancağı hükmünde beyinin hassı olup voyvodası hakimdir. 150 akçe payesiyle kazadır. 70 köyü vardır. Bütün reayası Bulgardır. Kanuni Sultan Süleyman Han zamanında saray hassa saadetlü padişah için bu şehre Yeniçeri ocağından bir çorbacı devşirme ağası gelip yüzlerce seçme oğlanlarını İstanbul'a götürüp, fevkaledde mahcup olanları gılman-ı Hassa yapar. Diğer kazaların devşirme gulamlarını ocaklara, âyâna ve kibarlara verip, ilim ve marifet öğrettikten sonra acemi oğlanı ve Yeniçeri kapısına çıkarıp, takdiri hüda olursa niceleri vezir-i azam, müftü ve molla olmuşlardır” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 24).

Evliya Çelebi, kendisinin Enderun'a intikali ve buradaki eğitim hakkında da şöyle bahsetmektedir: “Sultan Murat Ayasofya Camiinden kalkıp ben de ata binerek Servi kapısından saraya girdim. Kendileri bizzat has odaya girip, hakiri Has Odabaşıya teslim eyledi. Has kilerde kaftanlık olmak ferman eyleyip kendileri Harem-i hasa girdiler. Sabahtan beni Kilercibaşı Ak Ali Ağa'ya teslim eyledi. Has kiler önünde ağalara mahsus odada bir oda içinde bir yer tayin eyledi. Turşucubaşı Ahmed Ağa lalamızdı. Güğümüşbaşı Mehmed Efendi yazı hocamız, musiki ilminde musahip

Derviş Ömer pederimiz, dersiam Keçi Mehmed Efendi nahiv ilminde kafiye dersinde üstadımız, yine Evliya Efendi eski tecvid hocamız olup, Horoz İmam, Has odada hıfz ilminde sınıf arkadaşımız, Tayazade Handan ve Ferruh oğlu Assaf Bey ve Maan oğlu Keçeci Süleyman, Amber Mustafa müezzinlikte ayakdaşlarımız oldu. Gece gündüz Has hamam yanında meşkhane denilen yerde saz ve çeşitli fasıllar edip Hüseyin Baykara faslı<sup>3</sup>ederdik” (Evliya Çelebi I, 1969: 257).

Padişahın huzuruna çıkarılacak Evliya'ya meclisin adabını, dua etmesini ve nice kelimeleri öğretip, Has odaya götürüp orada da bir saat kadar seyrettirmişlerdir. Padişahın huzuruna çıkarılan Evliya, kendisine padişahın “Bir şey oku” demesi üzerine O da: Padişahım yetmiş iki ulumdan Farisî, Arabî, Rumî, Süryanî, Yunanî, Türkî, Varsağî, kâr, nakış, savt, amel, zikir, tasnifat, hüznü sözler veyahut beyitler ve şiirlerden bahri tavil(aruzda bir ölçü), kasideler, terci-i bend, terki-i bend, mersiye, iydiye, muaşşer(onlu), müsemmen(sekizli), müsebba'(yedili), müseddes(altılı), muhammes(beşli), penc beyit(beş beyit), gazeller, kıt'a, müselles, dü beyt(iki beyit), müfredat, maameyat ve ilahilerden ne muradı şerifiniz olursa bir işaret buyurun okuyayım demiştir(Evliya Çelebi I, 1969: 258-259). Padişahın devir ilminden bir şey okumasını istemesi üzerine de: Hünkarım! Musiki ilminden yegâh mı, dügâh ve nigâh mı, çargâh ve pençgâh mı, şeş ağaz ve rast, İsfahan ve nişaburek, nikriz, mâhur, rehâvî, ırak, hüseyinî, nevâ, uşşak, sabâ, muhayyer veya buselik edip gerdaniye zengû makam ile rast karar etsem olur mu? demiştir (Evliya Çelebi I, 1969: 260).

<sup>3</sup>Timur İmparatorluğu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara, genellikle öğleye kadar devlet işleriyle meşgul olup öğleden sonra sarayındaki kültür, sanat ve edebiyat adamlarıyla sohbetler düzenlerdi. “Hüseyin Baykara Divanı” veya “Hüseyin Baykara Meclisi” diye meşhur olan bu eğlence ve şiir sohbetleri pek çok Türk sarayında sanat, edebiyat ve şiirin himaye edilmesine örnek teşkil etmiştir. Osmanlı edebiyatında Hüseyin Baykara adı daha ziyade sazlı sözlü eğlencelerle anılmış, pek çok şair kendi dönemindeki meclisleri Baykara meclislerine benzetmeyi adet edinmiştir. Hamid Algar-Ali Alparslan. Hüseyin Baykara. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. XVIII. s. 530, 531.

Sultanın varsağı okumasını istemesi üzerine de seyahatnamede şu açıklamada bulunmuştur: “Musiki ilminde üstadımız olan hanendeler Sultanı Derviş Ömer Gülşeni fukarası idi. Hatta Sultan Süleyman Han asrındaki (İbrahim Gülşeni) Hazretlerinin sohbetleriyle şereflenmiş bir piri fani ve devrinin musiki hocası idi ki, Mısır’da İbrahim Gülşeni evinde on yedi sene hizmet edip sesleri o tarafları tutmuştu” (Evliya Çelebi I, 1969: 261).

Hocası Evliya Mehmet Efendi’nin Evliya Çelebi’yi haremde görerek Sultan Murad’a: Lütfeyle, Padişahım! Ona hakirin nazarı vardır. Halen yedi okuyuş tarzı, yedi parça ve kitap ile ezberindedir. Bilhassa Şâtıbî kitabını ezberleyerek tamamlayıp aşere okumasına başladı. Bu Enderun’da, seferde, hazerde kendi hava ve hevesine düşer. Benden gelişip, bilgi öğrendikten sonra Padişahımın hizmetinde bulunsun demesi üzerine Sultan Murad: Efendi! Ya bu bizim sarayımız tembelhane, meyhâne eşkiyâhâne midir? Burada üç bin kadar has gılman gece gündüz ilim ile meşgullerdir. Halifeleri, yedi ders-üâmları vardır demişti. Evliya Mehmed Efendi’nin o zaman evden kitaplarının getirilmesini istemesi üzerine Sultan Murad bir hatt-ı şerif yazmıştı: “Sen ki, Hazinedar başısın! Evliya’ya bir Kafiye, bir Mollacami, bir kadı tefsiri, bir Misbah, bir Dibace, bir Müslim, bir Buhari, bir Mülteka’l bahr, bir Kuduri, bir Gülistan ve Bostan, bir El’ab-ül Sibyan, bir Ahteri lügati... velhasıl yirmi kıta, hükümdarlar için yazılmış nefis kitapları veresin!” (Evliya Çelebi I, 1969: 265)

Hünkar, kendileri okudukları yakut müsta’samî yazısı ile yazılmış bir Kur’an-ı Kerim, bir murassa’ gümüş divit, bir hind sedef işlemeli, bayram levhalı okuma tahtası ihsan etmişti. Evliya Çelebi burada gece gündüz ilim ile meşgul olup, yine hocası Evliya Efendi’den haftada üç kere aşare okuması öğrendiğini ve üç yerden Arapça, Farsça ve güzel yazı ile meşgul olduğunu Karahisari biçiminde yazı yazmayı arzuladığını ifade etmektedir (Evliya Çelebi I, 1969: 265-266).

Evliya Çelebi, Edirne Eski Sarayı’ndan da şöyle bahsetmektedir: “Sultan Süleyman Han Engerus(Macar) seferlerine rağbet etmekle bu sarayı ve yeniçeri odalarını imar edip kırk bin yeniçeriye hazır bulundurarak altı bin gılmanı hassayı bu sarayda oturtmak üzere eski sarayı divanhane-i aliler ve ve has oda, büyük, küçük hazine,



kiler, doğancılar, seferliler, odalarıyla mâmur etti. Ama bağ ve bahçesi yoktur. Lakin suyu ve havası yeri yüksek olmakla latif ve mutedildir. Yapıldığı tarih 767 senesidir. Eski bina olmakla yetişen gilmanı hassa ve diğer Enderun ve Birun hademeleri elbette berhurdar ve mamur olup iki cihan saadetine nail olurlar. Süleyman Han kanunu üzere bu eski sarayda üç bin has gulam ibadetle meşgul olup ve okuyup bilgileri tamamlayarak üç senede İstanbul'a gelip derecelerine göre yeni saraya girip padişah hizmetinde olurlar. İşte Edirne eski sarayı böyle bir nazargahı salatindir. Kıyamete kadar Osman oğulları elinde mamur ola amin" (Evliya Çelebi VI, 1969: 8-9).

### 1.5.Sohbet Meclisleri

Evliya Çelebi, Sultan Murat'ın yaz ve kış her cuma gecesi alimleri, salihleri, şeyhleri, hafızları toplayıp sabaha kadar ilmi musahabe yaptığını ifade etmektedir. Seyahatnameden anlaşıldığına göre diğer gün ve gecelerde de farklı meslek ve meşrepten kimseler mecliste yer almaktaydı. Mesela Sultan Murad'ın salı gecesi, İstanbul'un yetmiş tasta geçme ve bin çemberden geçmiş, dünyayı çekmiş çevirmiş eski, köhne ihtiyarları ile sohbet edip her birinden bir hisse aldığı ifade edilmektedir (Evliya Çelebi I, 1969: 272).

Evliya Çelebi, Uzun süre kaldığı Kırım Bahçesaray'da da Bahadır Giray oğlu Selim Giray'la sohbet meclislerinde bulunduğu ifade etmekteydi. Buna göre Selim Giray Sultan alim, cömert, hafız, mesnevi han, hezarfen (Birden fazla alanda uzman) idi. Devrin şairlerinden Lem'i Çelebi, Mümin Efendi, Fazlı Çelebi, Emir Mehdi Çelebi ve Nedimi Çelebiler Selim Giray'ın daima sohbetlerinde bulunan kimselerdi. Selim Giray aynı zamanda değerli bir şairdi, değerli bir musikîşinastı. Selim Giray'ın has sohbetlerinde bulunurdum. Hüseyin Baykara fasılları ederdik. Bu mahrem sohbetlerimizde nice mahub ve mahubeler, nice mukallidler bulunurdu. Selim Giray'ın Feyzi Çelebisi, Kur'an okumakta, yıldız ilminde emsalsizdi. Fazlı Çelebi, tarih ilminde (şiirle tarih düşürmede) emsalsizdi (Evliya Çelebi XI, 1969: 215, 217, 218).

## 1.6. Tekkeler

Osmanlı Devleti'nde Tekkeler, büyük ticaret merkezi durumundaki yerleşim yerlerinin ya da başkentin çevresinde bu isimle, daha küçük yerler ve köylerde de zaviye adıyla yine aynı süreçte kurumlaşmıştı. Belli yaşa ulaşan erkekler (Bektaşî tekkelerine kadınlar da gidebilirdi), gelenekler ya da tuttıkları zanaatın gereği bir tarikata girerek tekkeye yönelirler, burada çok disiplinli bir kültür ortamında yetişme olanağını bulurlardı. Tekke, medreseden çok farklı şeyler de -dil, edebiyat, sanat, müzik, iş ahlâkı, sağlık, sosyoloji öğretiyordu. Tekkeler ilim ve edebiyatın öğrenilmesine, memlekette yayılmasına büyük hizmet ederlerdi. Otodidakt yetişme yerlerinden bir tanesi ve en mühimi tekkelerdi. Kimisinde felsefe, kimisinde halk edebiyatı, kimisinde şeriat ve kimisinde İslâmî ilimlerin herhangi bir kısmının talim ve tedrisine ehemmiyet verilirdi. Haftanın muayyen gün ve saatlerinde dersler, vaazlar ve konferanslar verilir ve pekçok kimse buralara devam ederek istifade ederlerdi (Sakaoğlu, 1993: 17; Ergin, 1977: 229). Dinin sosyal hayata aktarımı işi, cami ve mescitlerin haricinde, daha ziyade tasavvuf, tarikat ve tekke ekseninde olmuştur.

92

Evliya Çelebi, İstanbul'daki Tarikat Ehli Tekkeleri şöyle anlatmaktadır:

“Bütün tekkelerin eskisi Ebülfeth Gazi Tekkesi'dir(İlk şeyhi Hazreti Şeyh Üveysdir ki yetmiş müride icazet verip hırka giydirmiştir), Akşemseddin Tekkesi(Ali Paşa yakınındadır), Emir Buhari Tekkesi, Sofular Tekkesi, Koca Mustafa Paşa Tekkesi, İmam Sinan Tekkesi, Tavaşi Mehmed Ağa Tekkesi(Çarşamba pazarındadır), Keskin dede Tekkesi, Drağman Tekkesi(Büyük Ayasofya yakınındadır. Tarihi 926), Ekmel Tekkesi, Erdibli Tekkesi (Ayasofya yakınındadır), Sünbül Sinan Tekkesi, Gülşen-i Halveti Tekkesi, Gülşeni Şeyh Masum Tekkesi (Saraydadır), Gülşeni Ali Paşa Tekkesi” (Evliya Çelebi II, 1969: 23).

Osmanlı coğrafyasındaki diğer Tarikat ehli Tekkeleri de özellikleriyle şöyle ifade eder:

“Amasya'da kırk kadar tarikat ehli zaviyeleri vardır. Hepsinden mükemmeli Mevlana Celaleddini Rumi tekkesidir ki, Mevlevihane ve Sema' ve sefahanedir” (Evliya Çelebi III, 1969: 186).

“Filibe, 11 adet gönlü yaralı dervişler tekkesi vardır. Hepsi de Halvetî Celvetidir. Kaadiri, Gülşeni tekkesi dahi vardır. Ancak mevlevihanesi yoktur” (Evliya Çelebi V, 1969: 266).

Edirne tekkelerini anlatırken Şeyh Abdülkadir Ceylani tekkesinden bahsetmektedir. Buna göre: “Bu tekke Abdülkadir Ceylani mensupları için yapılmıştır. Sadık aşıklardan bin adet tevhid ehli fukara alır bir tevhid meydanıyla süslü müteaddid odalarla bezenmiş, matbağı, kileri, sair imaretleri var mamur bir yerdir. Her cuma günü binlerce arifbillahlar toplanıp tevhid ve tezkir ederek zevk ederler. Nice kere ehli şer “tevhid ve raks haramdır” diye bu taifeye ta'n ve teşni taşı atmışlardır. Fakat bunlar hep susup asla ayinlerini bozmayarak (üzkürullahe zikren kesira) ve (Ya eyyühellezine amenu izâ nûdiye lissalati min yevmi'l-cum'ati fes'av ilâ zikrullah...) ayeti şerifeleriyle ve (ve terel melâiketi...) diye tevhid avazeleri ile aşr-i Rahmani devran eder gibi devrederek sema' edip Kadiri ayini ederlerdi. Nice kere emirler geldiği halde yine asla tetiklerini bozmayıp Cenabı Bariyi birlemeden bir an geri kalmadılar. Ermişlerden salih, abid bir vaizi vardır” (Evliya Çelebi VI, 1969: 5-6).

Yine Şeyh Hazret İbrahim Gülşeni Tekkesi'nden bahsederken de “Tekkenin halifesi dahi ermişlerden bir zat bulunmakla bütün bütün Edirne ahali ona hüsnü itikad ve meyletmişlerdir. Bugüne kadar mamur bir tekke olup her Cuma günü büyük kalabalık ile tevhid ederler. Evkafının ne derece mamur olduğu malumum değildir.” Demektedir (Evliya Çelebi VI, 1969: 6).

“Bağdat, hepsi 700 adet tekkesi sayılır. Çünkü her ziyaretgahda dinlenecek bir tekke bulunur. Bilhassa İmam-ı Azam, İmam Musa Kazım, Şahabuddin Suhreverdi, Abdülkadir Ceylani, Mevlevihane tekkeleri meşhurdur” (Evliya Çelebi VII, 1969: 159).

“Tokat Mevlevihanesi: Semehane etrafında sema' yapan fukaranın odalarının bütün pencereleri, dört tarafındaki çiçekli ve çimenli yerlere bakar. Haftada iki gün, mukabele olarak, Mevlana ayini yapılır. Güya ki, Hüseyin Baykara fasılları olur. Bilhassa Sızıltı-zadeler adındaki neyzenleri vardır ki, herbiri kendi sanatının tekidir. Gece ve gündüz bütün fukara ve ahabplara nimeti boldur” (Evliya Çelebi VII, 1969: 235).

“Gelibolu Tekkelerinden Mevlana Celaledin Rumi Tekkesi’nin Rumelinde benzeri yoktur. 70-80 adet fukarası vardır. Mutbak, kiler, semahane ile süslü olup güya iman ehlinin ve Mevlevilerin karargahıdır. Şerifi, Mevlevi dedelerinden olup Mesnevi Han Ağazade Efendi’dir. Allah selamet vire... Nice çeşit kerametleri görülmüştür. Allah’a hamdolsun mübarek derslerinde bulunup, sohbetleri ile müşerref olduk ve mübarek ellerini öptük” (Evliya Çelebi VIII, 1969: 175).

“Kefe, Halveti, Celveti, Kaadiri ve Gülşeni tekkeleri vardır. Fakat Mevlevi tekkeleri yoktur” (Evliya Çelebi XI, 1969: 239).

“Edirne yakınlarında Ali Baba Menzili Osman Baba Fukarası Tekkesi, Osman Baba, bizzat Hacı Bektaşî Veli fukaralarındandır. Etrafında yüzlerce dolap olup, her dolapta bir derviş ibadetle meşgul olur. İlmi mübaheseler olur. Bütün kış sohbet edilir” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 31).

“Alaiyye Pirce Alaeddin Sultan Köyü Tekkesi, bu tekkenin dört tarafında olan dağlarda hücre hücre mağaralar vardır. Hepsinde talebe sohtalar oturur. Ağaçlar gölgesinde adak kurbanlarının postları üzerinde köy köy sohbet ederler. Her su başında ilmi sohbetler yaparlar. Peygamber sülalesinden Çelebi Efendi değerli ve Dersiamdır. Her kim burada bismillah dediyse namlı bir müftü veyahut ahirette hümmam olmuştur. İki gün kendilerinin dersini dinledim” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 179).

“Ayıntap, Mevlevihane tekkesi vardır. Etrafında kırk elli fukara hücreleri vardır. Avlusunda havuz vardır. Dört tarafında ağaçlar ve çiçekler olup güzel kokuları insanı mest eder. Mevlevi ayini günü ney çalanlar Uşşak faslı ederken bağlardaki kuşlar da öter” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 202).

“Halep, 176 tekke vardır. En mükellefleri Babı ferec dışında Mevlana Celaledin-i Rumi makamıdır. Buranın etrafında birçok fukara hücreleri vardır. Simahanesinde sima faslı başlayınca Uşşak makamından çıkıp devri revan usulünde ayini şems ve veledi ederler. Havuzdaki balıklar da ayin yaparlar” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 209).

“Trablusşam, 7 tekkesi vardır. En mükellefi Gumeyya nehri kıyısında bağ ve bahçeler içinde Mevlevihanedir. Evkafı çoktur.

Gelip geçene nimeti boldur. Şeyhi hoş sohbet bir kimsedir” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 219).

“Kudüs, 70 tarikatın birer tekkesi vardır. Bilhassa en mükellefleri Abdülkadir Ceylani, Seyyid Ahmed Bedevî, Sadî, Rufaî, Mevlevi tekkeleridir” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 250).

“Mısır'da 360 tarik şeyhleri vardır. Bütün tarikatların baş tacı Hz. Muhammed'dir. Sonra Hz. Ebubekir'dir. Peygamberden cihâz-ı Fakrı kabul edip biat etmiştir. İmam-ı Şafii Tekkesi'nde her cumartesi gecesi fukaralar toplanıp sabaha kadar iki-üç yüz hatim okurlar. Ömer İbrahim Fariz Tekkesi'nde her Cuma beş-altı bin kişi sûre-i kehf'i okuyup zikrederler. Sonra güzel sesliler yüksek sesle Şeyh Ömer'in taiyye kasidesini hicaz ve uşak makamı ile okurlar. Hz. İbrahim Gülşeni Tekkesi'nde her cuma gecesi bu meydana ibrişim halılar serilip Sûre-i Mülk okunur. Sonra bütün uşak elele, kol kola tevhit ve tezkir ile sima ederler. Bütün zikredenler 12 makam, 24 şube, 48 terkibi ve 24 usul üzere zikrederler. Ve zicli dü beyt, taksim, savt, haznegir şekilli tasnifler okuyarak dervişleri mest ederler. Bir ara fukara tevhide ara verip rahat olsunlar için zakirin biri Fuzulî, Ruhî, Örfî, Hayyam beyitlerinden bir iki beyit veya beş beyit taksim eder. Buraya gelenler hep marifet erbabı, devlet âyânı ve Anadolu halkıdır. Burada olan marifet erbabı derviş bir yerde yoktur. Kasr-ı Ayn yani Hacı Bektaş Veli Tekkesi'nde bazen memleket âyânı gelip dede efendiden bazı dervişlerin şiir okumalarını rica ederler. Bunlar da Dübeyt, müselles, murabba, muhammes, müseddes, müsebbba, müsemmen, muaşşer, kaside, terci-i bent, mersiye, müstezat, Reddül aczi alessadr, gaziller, bahr-i taviller ve daha nice zor şeyler düşmanca birbirlerine okurlar. Köçekler de köçeklik edip her biri bir çeşit marifet gösterir. Bengilerin esrarına ait latifeler yaparlar. Her gelen marifet ehli dergaha bir eser yazar” (Evliya Çelebi XIV, 1969: 197-198, 201-204).

Görüldüğü üzere medreseden çok farklı şeyler öğreten tekkeler, ilim ve edebiyatın öğrenilmesine, memlekette yayılmasına büyük hizmet etmekteydi. Dinin sosyal hayata aktarımı işi, cami ve mescitlerin haricinde, daha ziyade tasavvuf, tarikat ve tekke ekseninde idi.

### 1.7.Kahvehaneler

Osmanlı tarihçileri, kahvehaneleri “mekteb-i irfân” ve “mecma-ı irfan” diye tavsif etmişlerdir. Âli Mustafa Efendi’ye göre kahvehanelerin gerçekte Türk zarifleriyle Acem ve Arap bilginlerinin bir araya toplandığı bir yer olması gerekirdi (Bostan, 2001: 205). Peçuylu İbrahim İstanbul’da ilk kahvehanelerin açıldığı tarihi 962/1555(Peçevi İbrahim, 1981: 258), Âli Mustafa Efendi ise 960/1553 olarak verir (Ali Mustafa, 1997: 363).

Yazılı kültürün henüz yaygınlaşmadığı modernleşme öncesi Osmanlı toplumunda kahvehaneler sözlü kültürün tesis ve devamının en önemli araçlarından biriydi ve ilk kuruldukları zamanlardan itibaren müdavimleri için okuma salonu olarak da hizmet vermişti (Yaşar, 2019: 3). Peçuylu İbrahim’e göre aydın sınıfından iyi yaşamayı seven insanlar kahvehanelerde yirmi otuz kişilik gruplar halinde toplanabiliyorlardı. Bazıları âdâb-ı muâşeret yazıları ve kitap okuyor, bazıları tavla, satranç oynuyor, bir kısmı da yeni yazdıkları şiirler üzerine tartışma yapıyordu (Peçevi İbrahim, 1981: 258) Bu mekanlarda Muhammediye, Hamzanâme ve Battalnâme gibi dini muhtevalı destanımı kitapların okunması bir gelenek halini almıştı. Kahvehanelerde sadece edebiyat sohbetleri değil çeşitli oyun ve gösteriler de yapılıyordu. Kahvehaneler aşıkların yeteneklerini ortaya koyduğu, aynı zamanda Karagöz ve meddah gösterilerinin sunulduğu en önemli mekanlardı. Özellikle âşık ve meddah kahvehanelerinde sanat icra edenler, bir taraftan kahvehane müdavimlerini eğlendirirken diğer taraftan onlara bir kültürel birikim de aktarırlardı. Bu eğitici rollerinden dolayı kahvehanelere “mekteb-i irfan” ve “medresetü’l-ulema” denilmiştir (Katip Çelebi, 2013: 535). Yine kahvehaneler başlangıçta, Nihad Sami Banarlı’ya göre; “akademik muhit” (Ürer, 2010: 5), Naima’ya göre; “mecma-i zürefa” yani güzel konuşmaların toplantı yeri görevini üstlenmiştir (Naima, 2014: 756).

Halkın toplandığı kahvehaneler siyasî iktidarın ve yöneticilerin dikkatini çeken bir önem kazandı ve Osmanlı sosyal ve siyasal hayatının XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren zaman zaman etkisinde kaldığı çalkantıların ana mekânları olarak kabul edilmeye başlandı; devlet sohbeti denilen dedikodu ve

söylentilerin yayıldığı yerler şeklinde görüldü. Siyasal otorite mevcut düzene bir tehdit kabul ettiği kahvehaneleri yasaklama yoluna da gitti. İlk dönemlerde iktidarın kahvehanelere dair tutumu bunları tamamen yasaklamak ve kapatmak oldu. Bununla beraber yasaklama uzun sürmedi, yeni kahvehanelerin açılmasına devam edildi (Deniş, 2011: 5-6; Ürer, 2010: 3-5; Yaşar, 2019: 3).

Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre irfan ve kültür mekanları olarak tavsif ettiği kahvehanelerin Osmanlı coğrafyasındaki bir kısım kentlerdeki görünümü şu şekildeydi:

“Tokat kahvehaneleri mamur ve süslüdür. Bir gamlı adam kahvehanelerine varsa, gammı defeder. Her bir kahvehane, hikaye söyleyenler, şarkı ve türkü söyleyenler, saz çalanlar, gazel okuyan şairler ve diğer maarif erbabı ile doludur” (Evliya Çelebi VII, 1969: 238).

“Kırkkilise, şehir içinde köprü başında iki musluktan akan bir ab-ı hayat vardır. Bu çeşme üzerinde maarif erbabının devam ettiği irfan mektebi gibi bir kahvehane vardır” (Evliya Çelebi VII, 1969: 254).

“İlbasan, 7 adet kahvehane vardır ki, bütün maarif ehli, şairler burada toplanırlar” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 17).

“Manisa Tahtakale’de altı üstlü ariflerin, zariflerin toplandığı kahvehaneler vardır. Bu kahvelerin her birinde dörder mahfil yapılmıştır. Birinde hanende ve sazendeler, birinde rakkaslar, birinde hikayeciler ve meddahlar, birinde de gazel okuyanlar bulunur” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 75-76).

“Halep’te de 105 kahve bilhassa Arslan dede kahvesi 2000 adam alır. Bu kahvede hanende, sazende, rakkas ve hikayeciler vardır” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 209).

“Mısır Semenhut Kasabası: 48 kahvehane hanende, sazende, meddahlar bulunur. Bütün maarif erbabı birbirini bu kahvelerde bulur” (Evliya Çelebi XV, 1969: 130).

“Mısır Fayyumda Yusuf halicine bakan yüksek ve alçak kahvehaneler var ki, gece gündüz gelip geçen, gönül erbabının durağı ve bütün seyyahların, dervişlerin barınağı, bütün zariflerin, safa ehli dostların görüşecek bir yerleridir. Her köşesinde çalgıcılar ve hanendeler, sazendeler, meddahlar, gazel okuyanlar

beyit ve şiirlerini çalgılarının ahengini düzüp bülentavaz ile Hüseyin Baykara faslı ederler. Usta şairler belağat üzere müfredat, Dübeyt, müselles, murabba, muhammes, müseddes, tercii bend, kasideler, bahri tavillerini okuyarak birbirlerine düşmanca karşılıklı şiirler söylerler. Müstezatlar ve beş beyitler okurlar ki, insan hayran kalır. Güldürücüler, çeşitli güldürücü şakalar ederler. Öyle ki ölü gönlü neşeli yaparlar. Bu tarafda da mahbup güneş parçası rakkas civan şerh vurup ettikte perişan kâküller gibi aşık gönlü dahi perişan olur” (Evliya Çelebi XV, 1969: 244).

### **1.8.Eğitimin Finansmanı-Vakıflar**

Osmanlı Devleti’nde sosyal ve dini alanların birçoğunda olduğu gibi eğitim hizmetleri (mektep, medrese, darülkurra, darülhadis,) gibi eğitim kurumlarının tüm ihtiyaçları, hocaların ücretleri, öğrencilerin yeme-içme ve barınma gibi giderleri ile öğrencilerin bursları vakıflar tarafından finanse edilmekteydi. Osmanlı kuruluş döneminin hemen başında devletin ilk medresesinin İznik’e açılması ve bu medresenin giderleri için ilk vakfın kurulması da Osmanlı’nın eğitim ile vakıf müessesesini tek vücut haline getirmeye çalıştığıın en büyük kanıtıdır. Kuruluş döneminden itibaren vakıflarının sayısının ve iktisadi güçlerinin hızla artması, eğitime olan desteğin de artması anlamına gelmekteydi. Yıllar içerisinde vakıf giderlerinden eğitime harcanan miktarın vakıf gider kalemleri arasında önemli bir paya sahip olduğu bilinmektedir (Cevger, 2019: 280).

Nitekim Evliya Çelebi seyahatnamesinde Osmanlı ülkesindeki birçok yerde mektep, medrese gibi eğitim kurumlarında her sene bayramlar vesair günlerde talebelere vakıflarca elbise, para... vesair verildiğini bildirmektedir.

Mesela II. Bayezid Medresesi’nde, isteklilere et, yakacak vesair ihtiyaçları karşılığı her ay para verirler. Çünkü vakıf olarak sağlam ve geliri çoktur. İki bin kırk kişi hizmet sahibi vardır. Bütün muvakkitlerin maaşları vakfedenin şartına göre fazladır (Evliya Çelebi I, 1969: 148).

“Trabzon’da Hatuniye Medresesi’nde Dersiam ve talebeye aydan aya vakıf tarafından belirli vazife, et ve mum parası verilmektedir. Yine Hatuniye Mektebi’nde yetimlere vakıf



tarafından günde iki defa yemek, bayramlarda elbise, arakiye, surra, hediye verilir” (Evliya Çelebi III, 1969: 90).

“Antakya’da kırk kadar çocuk mektebinde nicesinin bayramlık elbiseleri ve paraları vakıf tarafından her sene ihsan olunur. Mamur mekteplerdir (Evliya Çelebi IV, 1969: 249). Urfa’da her sene başında bayramlık elbiseleri vakıf tarafından yetim çocuklara dağıtılmaktadır” (Evliya Çelebi V, 1969: 44).

“Aksaray medreselerinde vakıf tarafından talebelerine ve dersiamlarına her ay muayyen vazife ile, et ve mum paraları verilmektedir” (Evliya Çelebi V, 1969: 83).

“Sivas’ta Kızıl Medrese’de evkaf sayesinde her gün talebeye iki defa sekiz türlü kokulu nefis yemekler, fagfuri kaselerle verilmektedir” (Evliya Çelebi V, 1969: 90).

“Harput, 50 adet mektepleri vardır ki vakıf tarafından yetimlere her sene birer kat ipek elbise, para ve hediyesi boldur” (Evliya Çelebi V, 1969: 106).

“Filibe’de evkaftan her sene başında her masuma birer kat elbise verilir” (Evliya Çelebi V, 1969: 266). “Sofya Koca Mehmed Paşa Medresesi, dersiam ve talebelerinin et ve mum ve belirli maaşları vardır. Hergün yemekleri daimidir” (Evliya Çelebi V, 1969: 279).

“Edirne Yıldırım Han Medresesi evkafı zayıftır” (Evliya Çelebi V, 1969: 325). “Edirne’de evvela 14 adet salatin camilerinin her birinde birer çocuk mektebi vardır. Her sene mübarek bayramda bu mekteplerde okuyan milletin ciğerkuşelerine birer kat elbise ve para, vakıftan tasdik olunarak o yeni yetişen talebelerin şevklerinin artmasına gayret ederler” (Evliya Çelebi V, 1969: 327).

“Medine’deki eğitim kurumlarının senelik sürreleri muayyendir ve Medine’de olan hayrat hiçbir diyarda yoktur” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 304).

Girit Zaranta’nın fethini müteakip Evliya Çelebi buraya bir Halveti tekkesi yaptırdığını bunun için 3 dükkan yaptırıp tekkeye vakfettiğini ve kale dizdarını mütevellî yaptığını ifade etmekteydi (Evliya Çelebi XII, 1969: 276).

### 1.9.Devrin Bilginleri-Halkın İrfanı

Evliya Çelebi, zamanının bilginlerini, bölge bölge Osmanlı coğrafyasının irfanını da şöyle tavsif etmekteydi:

“Urfa, Kürd bilginleri de çoktur. Bütün ilimleri tahsil etmiş müfessir, muhaddis, musannif ve bilgisi deniz gibi engin kimse vardır” (Evliya Çelebi V, 1969: 44).

“Aksaray, ahalisi fakih olurlar. Feraiz ilmini baba ve analarından okuyagelmışerdir. Kur’an hafızı çoktur” (Evliya Çelebi V, 1969: 83).

“İskilip, Uleması gayet çok olmakla her camiinde medrese müderrisleri ve talebeden musannifleri vardır. Burası zevk ve hava madeni olmayıp ilim ve hilm madenidir. Olgun, necib çocukları, üçyüz kadar hafızı vardır” (Evliya Çelebi V, 1969: 128).

“Edirne, zamanımızda bu şehir içinde onyediy kadar çok güzel şairlerden, kitap yazarlardan kimseler vardır. Hasılı bilgin ve fadıl kimseler kaynağı, şair ve din adamı yeri bir şehirdir” (Evliya Çelebi VI, 1969: 18).

“Tokat, halkı gayet zeki, çocukları gayet necib ve reşiddirler. Çoğunlukla halkı Envarü’l aşikin ve Muhammediye kitaplarını<sup>4</sup> ezberler ve okurlar” (Evliya Çelebi VII, 1969: 237).

“Gelibolu, Gelibolulular Yazıcıoğlu’nun Muhammediye kitabını<sup>5</sup> muhafaza etmeği çok severler. Ahalisi soylu ve aklı başında olup her bireyleri nice bin hadis-i şerif ezberlemişlerdir” (Evliya Çelebi VIII, 1969: 175).

“Yanova, gölgelikli ağaçların altında bütün vilayet ahalisi meclis meclis oturup, Hüseyin Baykara faslı yaparlar. Çünkü bu şehir yeni

---

<sup>4</sup>Evliya Çelebi’nin yaşadığı dönemde halkın din anlayışının oluşumunda Mızraklı İlmihal, Birgivi Vasiyetnamesi, Müzekki’n-nüfus, Envarü’l-âşikîn ve Muhammediye gibi halkın geneline hitap eden ilmihal ve mev’izâ türündeki eserlerin rolü büyük olmuştur. Ahmet Gökdemir. *Evliya Çelebi’nin Gözüyle Osmanlı’da Kuran Kültürü, Tedrisat/Tilavet/Örf-Adet*. İstanbul. 2018. s. 34.

<sup>5</sup>Muhammediyye, Yazıcıoğlu Mehmed Efendi’nin(Ö. 855/1451) manzum eseridir. Muhammediyye’nin, Osmanlı’da dinî-tasavvufî kültürün oluşmasında büyük katkısı olmuştur. Meğaribu’z-zaman li ğurubi’l-eşya’ isimli eserin Hz. Peygamber ve ashabıyla ilgili kısımlarına dairdir. Mustafa Uzun. Muhammediyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. XXX. s. 586-587.

fetholunmakla zaman hakimi ahalisine biraz müsaaderkarlıkta bulunmuştur” (Evliya Çelebi VIII, 1969: 267).

Evliya Çelebi, hamisi Melek Ahmed Paşayı da şöyle vasıflandırmaktadır: “Her hususta faziletli olgun, dindar bir gazi idi. Daima bilginlerle, iyi kişilerle beraber olur, vaizlerden Veli Efendi ile Erdebilizadeyi pek severdi. Hoca Attâr Pendnamesini dilinden düşürmezdi. Gramerden birçok kitaplar okuyup, fıkıh ve feraizde emsalsizdi. Sekizyüzden fazla şeri meseleleri ve binden fazla hadisi ezber bilirdi. Dervişliğe meyilli idi. Mevlana'nın Mesnevisi'nden ve İbrahim Gülşeni'den binlerce beyit ezberinde idi. Murad Han devrinde tuğra çekmeye izinli olup, onların öğretmesi ile bir tuğra çekmiştir ki emsalsizdi” (Evliya Çelebi IX, 1969: 249-250).

“Ösek, Bu diyar halkı, bilginlere pek rağbet ederler” (Evliya Çelebi IX, 1969: 283).

“Peçevi, hepsi Müslüman ve Farisi okuyan kimseler olup, ellerinde Hafız Divanı, Gülistan ve Bostan, Hayyam ve Nizami divanları düşmez. Hepsi Sırpça, Bulgarca, Macarca ve Acemceyi güzel bilirler” (Evliya Çelebi IX, 1969: 300).

“Mostar, müftü, nakibüleşrafı, bilginleri, şeyhleri, imamları ve yazarları ve şairleri pek çoktur” (Evliya Çelebi X, 1969: 213).

“Şikloş, Bu şehirde bilginlere hürmet ederler. Ama hakkı ile bilgini yoktur. Ancak bazı acemi talebeleri vardır” (Evliya Çelebi X, 1969: 227).

“Varadin, Burada bilginlere çok itibar ederler. Zira bilgini yoktur” (Evliya Çelebi XI, 1969: 16).

“Tatar kavmi, bir kısmı bilginler, şeyhler, sofulardır” (Evliya Çelebi XI, 1969: 178)

“Bahçesaray, bilginleri ve doktorları çoktur” (Evliya Çelebi XI, 1969: 215).

“Kefe, bilginleri çoktur. Mütihazsıs tabipleri, cerrahları pek çoktur” (Evliya Çelebi XI, 1969: 241).

“Bahçesaray, Mehmed Girayla gece gündüz Hüseyin Baykara sohbetleri ettik. Ramazanı şerifte Kazak sultanları ve velinimetim

selim Giray Sultan ile öyle bir Ramazanı Şerif zevkleri ettik ki... Bir diyarda etmedim” (Evliya Çelebi XI, 1969: 245).

“Dağıstan Endrey Şehri, bu eski şehir bilginlerin toplandığı, Fadılların çıktığı, şairlerin yatağı olan bir yerdir. Bilginleri Arapça ve fende ileridirler. Mütehassis tabipleri, cerrahları hesapsızdır” (Evliya Çelebi XI, 1969: 294).

Evliya Çelebi, hanlıktan azledilen Mehmet Giray’ın Dağıstan Karabudak Han’a geldikten sonra vahdethanesinde ibadetle, tarih ve hadis ilmi ile meşgul olmaya başladığını ve Dağıstan bilginlerinden Molla Kuli, Molla Şirvani, Molla Cebrail, Molla Cami, Molla Azrail, Molla Kasım, Molla İsrail, Molla Şeyhkend adlı nice bilginlerle gece gündüz garip ilimlerle meşgul olduğunu yazmaktaydı (Evliya Çelebi XI, 1969: 297). Kırım’da Mehmed Giray’ın azledilmesiyle yerine gelen yeni hanın Osmanlı paşası Ak Mehmed Paşa ile uzun gecelerde bütün Kırım bilginleriyle ilmi mübaheseler yaptığını ifade etmektedir (Evliya Çelebi XII, 1969: 56).

“Vardar Yenicesi, Gazi Evranos Medresesi’nde bir adam ne kadar ahmak olursa olsun, burada bir kere bismillah dese, bir yılda tefsir anlamağa muktedir olur. Çünkü Şeyh İlahi Hazretleri nazar etmiştir” (Evliya Çelebi XII, 1969: 111).

“Yanya, 3 adet Kur’an hıfzı yeri, iki adet tefsir okunan yer vardır. Bu şehrin maarif erbabı çoktur. Halkı Farsça bilir. Şairleri de çoktur” (Evliya Çelebi XII, 1969: 299-300).

“Delvine varoşu, 3 medrese vardır ama eşkıya yiğit sohtaları olur” (Evliya Çelebi XII, 1969: 306).

“Bekin Kalesi, Bu diyarın suhteleri hep eşkıyalardır” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 14).

“Tekirdağ, üç yerde tecvit ilmi okunur, Kur’an’ı ezberleyen necip reşit çocukları vardır” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 36).

“Manisa, gerçi etrak diyarıdır ama eski taht şehri olduğundan halkı gayet söz anlar, miri kelimelerle maarif erbabı şairleri çoktur. Meşhur şairleri şunlardır: Âni, Vâni, Kânî, Âbî, Zülalî, La’li, Lali, Vali. Bunlardan bilhassa Lâli Çelebi şiirde çok üstün idi. Kalemî cevahir saçmaktadır. Halen bir divanı vardır. Nimî Çelebi çok zekidir ama halkı zem ve kadh edip, kuduz it gibi dalmaktadır.

Ama her hicvi, Nefi'nin Siham-ı Kazasına bedeldir. Şeyhülislam Mahmud Efendi de alim, şair, musikide üstad bir değerli zattır. Velhasıl bu şehirde 17 divan sahibi şair vardır. Ahalisi tüccar, sanat ehli, bilgin kanaat ve ibadet ehlidir” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 76).

“Rodos, Güzelce Sinan Molla Ahmed Efendi, yazdığı kitaplar çoktur. Tarikat ilminde benzeri yoktur” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 157).

“Maraş, gayet zeki bilginleri vardır. Gayet mümin kimselerdir” (Evliya Çelebi XIII, 1969: 198).

“Mekke, Mekkeliler ağır hareketli kimseler olup ilim ile uğraşmazlar. Hepsi tüccardırlar. Hafızlık ve hadis ilmi Mısır'a mahsusdur. Mekke'de birkaç Anadolulu vardır, ancak onlar ilimle uğraşırlar. Yoksa Mekke'den keramet sahibi, hal ehli şeyhler çıkmamıştır. Çünkü hepsi hava ve hevesindedirler” (Evliya Çelebi XIV, 1969: 53).

“Mısır, 20 bin fetva sahibi uleması vardır. Uleması, garip ilimlere, çeşitli fenlere maliktirler. Gayet zekidirler. Çocukları da olgun ve zekidir. 57 bin hafız vardır. 174 bin ulema kadı ve dersiam vardır. 12 binden fazla imam ve hatip, 10 bin şeyh vardır. Ezher Camii revakları içinde 12 bin eli kitaplı, başı misvaklı uleması vardır. Mısır'da ulemalar Hadis ilmi, tıp, feraiz, tefsir, fıkıh, hadis, tecvit, hıfz, tevhit, ledün, beyan, kelam, kemal, âdâp, sarf nahiv, mantık, maâni, lügat, aruz, yazı, yıldızlar, cift, kef, sim, simya kimya, heyet hikmet ziyec, danyal, Ful, fal, cerri eskal, remil, vefk, esma, teshir; davet, sarf, suruf, Mare necat, tayyi mekan, ihfâ, tabir, sihir, feraset ilimleridir. Ama edep yoktur. Mısır'a esir olarak gelen Abaza, Şadşa, Gürci, Mekril, Dadyan, Açıkbaş, Rus ve diğer kavimlerden unsurlar her biri birer hanedana düşüp ilim tahsil edip, Mısır azizi olurlar” (Evliya Çelebi XIV, 1969: 159).

Evliya Çelebi, on yıl gibi uzun bir süre kaldığı Mısır'ın Bilgin-Şeyh-Dersiam-İmam Hatiplerinden bahsederken de meziyetleriyle bunları şöyle aktarmaktaydı: “Mısır şeyhlerinden Ali Şümürlesi, ehli hal, dindar, mübarek kimsedir. Anadan doğma kör idi. Ama Ezher'de dört yerde ders verirdi. On iki bin öğrencisi vardı. Veli olduğuna şüphe yoktur. Muteber bütün kitapları görmüş gibi Bu

mesele Kadı hanın veya Tatar Haniye'nin ve Camiussagirin falan sayfasının yedinci satırındadır derdi. Sonra Şeyh Ahmed Acemi hadis ilminde biriciktir. Hafıza kuvveti bakımından zamanın en ileri kimsesi idi. Buhari ve Meşarik'de yetmiş bin hadis, ravileriyle beraber hafızasında idi. Sabık Şeyhülislam Bolevi Mustafa Efendi'nin evi sanki medrese idi. Dersiam Abdülkadir Efendi, Kethüda İbrahim Paşa Cerir Taberi, Buhari ve Müslim'i bunlardan tekmiil ettiler. Aruz ilminde ileri idiler. Farsça Türkçe temiz şiirler yazardı. Şeyh Abdullah Mağribi kürsü vaizi değildi ama yine Ezher'de de ders verirdi. Şeyh Ahmed merhum tasavvufa salık ve ledün ilmine malik idi. Şeyh Yahya Mağribi Dördüncü Mehmed Han huzurunda ilmi münakaşada bulunup Vani Efendi'yi mat etmişti. Şeyh Mehmed Keysudar Türkçe, Farsça şiir yazmaya muktedir, alim, güzel yazı yazar, hoş sohbet kimse idi. Şeyh Haraşi müfessir, muhaddis idi. Müslim, Buhari, Kamus Ahteri, Sahah Cevheri, Muhiddin-i Arabi'nin fusuhu ezberinde idi. Ezberinde ders verirdi. Binden fazla talebesi vardı. Ders takrir ederken çok hiddetli idi. Ama feyzi vardı. Bir kere dersini dinleyen taş gibi kafasına nakşolunurdu. Şeyh Ayyâşî Şeyh Şemurlisi'den okumuştur. Sultan Müeyyed Camiinde dersiamdır. Güzel sözler söyler, cömert, güzel Türkçe konuştuğundan diğer ulema kıskanırdı. Şeyh Ahmed İskenderani Alim, fadıl, hoş sohbet idi. Şeyh Ali Üryani'den ders almıştır. Na't okuduğu vakit hayran olurum" (Evliya Çelebi XV, 1969: 28,29).

"Fayyum, bu şehirde üzüm şarabı olmaz. Çünkü bu şehirde mazannei Kiramdan, Mecazibundan, bilginler, müfessirlerden, muhaddislerden, müelliflerden, hafızlardan, nice bin imam ve hatipler vardır. Ve büyük necibler bu diyara memurdurlar. Şeyhleri gayet çoktur" (Evliya Çelebi XV, 1969: 248).

### **1.10. Osmanlı Yöneticilerinin İrfanı, Kitap Kültürü**

Osmanlı yöneticilerinin irfan seviyesini isyan eden Bitlis Hanı Abdal Han'ın isyanının bastırılmasından sonra elde edilen hazinesinden çıkan kıymetli eserlerden anlamaktayız

Bunlar vasıflarıyla şöyleydi:

"On yedi adet ciltli hükümdarlar için yazılmış mücevher kaplı, yakut-i müsta'sami, Karahisarlı Ahmed, Şeyh Bayezid Veli, Şeyh

Kara-Mehmed, Kırımlı Abdullah, Üsküdarlı Hasan Çelebi, Halid Efendi, Karahisarlı talebelerinden Demirci kolu Hasan Çelebi yazıları ile yazılmış Kur'an-ı Kerimler, bin üçyüz ciltli nefis tefsir ve muhtelif kitaplar ki, her biri aharlı Hatayi, Dımişki, Semerkandi, Abadi kağıtlar üzerine yazılmış kitaplar idi. Yetmiş aded mübarek tefsirden Taberi Tefsiri, Tefsir-i Deylemi, Feyzullah-i Hindi'nin noktasız tefsiri ki Kur'an-ı Kerimden gayri noktalı kelimeleri yoktur. Ebulleysusemerkandi Tefsiri ve diğer bunun gibi muteber tefsir kitapları ki her yerde bulunmaz. Bin üçyüz adet hadis kitaplarından başka Kuduri, Mülteka, Keşşaf, Kahistanî, Molla Cami, tecvitten manzum Şâtibî, manzum Hariri, Kamus, Ahteri, Şem'i, İbni Malik Lügati ve bunun gibi muteber kitaplar vardı. Yirmi cilt talik ile yazılmış Hamse-i Nizami, Hafız Divanı, Gülistan ve Bostan, Nimetullah, Molla Cami Divanı, Hasan Çelebi'nin Tezkiretuşşuarası, Latifi Tezkeresi, Saib Divanı, Baki Divanı, Nef'i Divanı, Nefi'nin Siham-ı Kazası, Nisari Divanı, Enveri Divanı, Hakanî Divanı gibi nakışlı kitaplar” (Evliya Çelebi VI, 1969: 303-304).

“İkiyüz altmış kıt'a mecmua ki, her birinin sahifesindeki kıtalar yüzer kuruş değerdi, geçmiş hattatların çeşitli yazıları vardı. Hele bir mecmuasında altıyüz yaprak vardı. Bütün kıt'aları Sultan Bayezid Veli asrındaki şeyh hazretlerinin yazısıdır. Karahisarlı Ahmed, Bekrî, Kırımlı Abdullah, Üsküdarlı Hasan Çelebi, Karahisarlı Hasan Çelebi, Halid Efendi, üstadımız ağa kapısı mektebi hocası Hüseyin Efendi, Yusuf Efendi, Kara Ali Çelebi, Mantıkî Çelebi, Derviş Ali, Suyolcuzade, Tenekeçizade, Cendereçizade, Okçuzade, Unkapanında Gülabizade Ahmet Çelebi yazıları vardır” (Evliya Çelebi VI, 1969: 304).

“Bu kıymetli kitaplar öyle ucuza satıldı ki, alınan paralar, bir noktasının bile bahası değildir.

Hanın Kendi Mühürü İle Mühürlü Yedi Deve Yüğü Sandukalarından Çıkan Muteber Kitaplar:

Fütühatı Mekkiye(Muhiddin Arabi yazması), Fusus(Muhuddin Arabi), Şerhi Fusus(Sarı Abdullah Efendi telifi el yazısıyla), Fütühat-ı Mekkiye(Kudbiddin-i Hanefi), Fetihname-i Mısır(Sultan Selim eliyle), Katip Yusuf Can Telifi(Milel ve Nahal), Nuh Efendi

Telifi(Şeyh Ebu İshak Kârzunî Menakibi), Şevki Efendi yazması(Saâdetname), Aşık Paşa(Menasikülhac), Sinan Efendi yazısı(Menakib-i Evliya), Ahlatlı Şeyh dede Maksut yazısı(Salih Efendi Tarihi, Camiiülhikayat Tarihi, Mirhand Tarihi, Lamiî Lügati, Manzum Namaz Şartları), Şemsettin Fenari(Manzum Pend-Name-i Şeyh Attar Tercümesi), Bayezid Han adamlarından Emir Çelebi(Ceride tül Acaib, Miratı Kainat, Taberi Tarihi, Latifi Paşa Kanunnamesi, Tarih-i Gazavat-ı Sultan Murad Han-ı Rabi, Tarih-i Peçevi, Risale-i Akaid-i Kemalpaşazade, Kusunizade Şerhi, Mirat-ı Kainat Tercümesi), Trabzonlu Fenai(Takvim-i ül Buldan), Trabzonlu Aşık Çelebi Telifi(Sohbet-ül Efkâr der Cevab-ı Sebhat-ül Ebrar), Atâi Çelebi Telifi(Nev'izade Ata-i Çelebinin Şakaik Zeyli, Tarih-i Sükkeri), Şahab Çelebi'nin Mısır Tarihi, Tarih-i Şeyh Süyûtî"(Evliya Çelebi VI, 1969: 306).

"İbn Abdül Halimin fütühat-ı Mısır, Amr ül Kebedi'nin Fezâli Mısırî, Kitab-ı İbn Dolak, Kitab-ı İbn Yesir, İbn-i Fazlullahın Kitab-ı Mesaliki Kitab-ı Menahicül İber, Nuh Efendi'nin Siyeri Nebisi, Vakıa Name-i Veysi Efendi, Tarih-i Sahabe, Zehebi'nin Tecrid-i Sahabesi, El Esabe Fil Marifet-üs Sahabe, Zehebi'nin Kitab-ül Huffazı, Tabakat-ı Şafiiye kitabı, İbnü Ferhun'un Tabakatül Malikiyesi, Tabakat-ı Şârâni, Mizân-ı Şârâni, Tabakat-ül Hanefiye, Mirat-i Zaman, İbni Kesir'in Kitab-ül Beda'yi ve Nihaye (Bezaziye, Tatarhaniye, Keşşaf, Süneni Davud, Dede Cengi, Akaid-i Birgivi, Muhammediye, Camiiülkebir, Camiiülsağir, Envar-ül âşikin, Tuhfetül Ebrar, Kelile ve Dimne..."(Evliya Çelebi VI, 1969: 306-307).

"Hanın kendi yazmalarından Fâris, Arabî, Türkçe, yetmiş altı ciltlik eseri, yüzbeş parça çeşitli risaleleri çıktı. Çoğu Farsi lisanı üzerine idi. İkiyüz cilt Frenk basması ile atlas minör, ceografi, papamonte ile heyet ve hikmet kitaplarının çeşitleri vardı. "Görenin aklı gider, özge temaşadır bu" dediği gibi yeni dünya ve eski dünyanın nice şekil ve haritaları çıktı ki, görenin aklı şaşar. Bütün bitkilerin ve otların, hekimlere lazım olan ağaçların ve teşrih ilmi gereğince bütün insan azasının basma şekil ve resimleri vardır ki, gören canlı zanneder, iki yüz cilt Acem ve Frenk kalemleriyle yazılmış, resimli mecmualar var idi. Dalgalı bir denizde deniz harbini tasvir eden bir tablo vardı.



Şah Kulu, Velican, Şemsi Han, Malik, Ercenk, Ağarıza, Mehmed Rıza, Behzad adlı maharetli nakkaş ve ressamlar öyle hayal mahsulü resimler yapmışlar ki, gören hayrette kalır. Seyrine doyamaz. Hacı Murat, Ağacan, Belh'li Takiyüddin gibi büyük ressamların hayal mahsulü, fırçaları pek büyük iş görmüştür. Kalemkar Rıdvan beyin siyah basma kalemi dahi Mısır şehrinde zaten asrın teki idi. Hasılı nice bin meşhur üstadların kalemlerinden çıkmış eserler mezatta gezerken Kürtlerin ve cahil haşaratın ve daha nice bin idraksiz kimselerin bu resimler elden ele gezdirilerek her yaprağı karıştırıldıklarından bazı kağıtlar pejmürde ve perişan bir halde çadırdan çadıra gezmekte idi” (Evliya Çelebi VI, 1969: 307).

“Bu eserler mezatta satılırken mürâi, mütaassıb, Kadızadeli, Tireli Hacı denilen bir herif mezattan, sanatkârâne resimlerle dolu bir Şehnameyi 600 kuruşa almış... Fakat kitabın içindeki resimleri görerek, resim haramdır diye, resimlerin gözlerini bıçakla oymuş, canım kitabı berbat etmiş... Durumu öğrenen Melek Ahmed Paşa adama bin değnek vurdurmuştu” (Evliya Çelebi VI, 1969: 308).

Evliya Çelebi, İstanbul'daki sahaf geleneğinden bahsederken de: “Dükkan 50, nefer 300. Bunlar bilginler kıyafetinde ulema hademeleri olmakla, dükkanlarında nice bin kitaplar bulunur. Pirleri “Abdullah-ül-Yetimi” dir demekteydi” (Evliya Çelebi II, 1969: 221).

### **Sonuç**

Evliya Çelebi'nin gözlemleriyle XVII. Yüzyılda Osmanlı eğitimi başlıklı bu çalışmanın sonuçları ve değerlendirilmesi maddeler halinde şöyle sıralanabilir

1.Osmanlı XVII. Yüzyılının en mühim kaynaklarından biri olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin birçok değişik alanda olduğu kadar eğitim alanında da insanı hayretler içerisinde bırakacak derecede zengin bir kaynak olduğu görülmektedir. Devrinde alınabilecek en iyi eğitimi almış olan Evliya Çelebi'nin bu alandaki gözlemleri dikkate şayandır.

2.Evliya Çelebi gitmiş olduğu mekanlarda eğitim kurumlarını öncelikle tasvir etmiştir. Seyahatnameden eğitim merkezi olarak

mescit ve camilerin, çeşitli ilimlerin öğretildiği bir kültür kompleksi mensabesinde olduğu anlaşılmaktadır.

3.Sıbyan mektepleri Osmanlı coğrafyasının her tarafına yayılmıştır ve ebced okuyan çocukların hesabı imkânsızdır.

4.Osmanlı medreseleri, başta Fatih medresesi olmak üzere din ilimlerini teşvik ve tazim için yapılmış nefis ilimlerin okutulduğu, payesi yüksek, irfan ehlinin, zarif kimselerin, şairlerin toplandığı, ilim isteklileriyle dolu mekânlardır.

5.Medreselerin gelişimiyle ortaya çıkan, zaman içinde alanında uzmanlaşmış medreseler olan Darü'l-Hadis, Darü'l-Kurra, ve Darü't-Tıblarla ilgili izlenimler ise şöyledir:

Evvela, ne kadar salatin camileri, vezir ve ayan camileri varsa her birisinde mutlaka bir de Darü'l-Kurra bulunur. Buralarda Kur'an ezberlenir ve İbn Kesir, yedi okunuş, Cezeri, Şatibi okunur. Hafızlar Aşere ve Takrib sahibi kimselerdir. Kaynaklarıyla, okuyanları ile tahkik ve tetkik edilip kıraat ilmine itina edilir.

Bütün salatin medreselerinde (Darü'l-Hadislerde) Müslim, Buhari, Meşarik hadisleri ravileri ile okunur. Osmanlı coğrafyasında camilerde muhaddis dersiamları vardır. Ezberinde binlerce hadis olan muhaddisler vardır. Müslim ve Buhari'yi hıfzetmişlerdir.

Darüşşifalarda Medrese-i Etibba ve odalarında talebeler vardır ki her biri hazik, olgun tabiplerdir. Her bir fenne yönelip, doktorluk ilminde muteber kitaplara itibar ederler. Tıp ilmi görülür, haftada iki gün şifa ve müfredat Davut okunur.

6.Evliya Çelebi'nin devşirme eğitimi ve Enderun'a dair izlenimleri de şöyledir: Devşirilen gulamlar önce ayana ve kibarlara verilip ilim ve marifet öğrenmeleri sağlanır. Sarayda 3000 kadar has gilman gece gündüz ilim ile meşgullerdir. Halifeleri, yedi dersiamları vardır. Evliya Çelebi, Enderun'daki eğitimi hakkında da Enderun'da yazı, musiki, Nahiv ilminde Kafiye, tecvid, hıfz ilmi, müezzinlik, meclis adabı, dua etme ve nice kelimeler öğretildiğini, kendisine Sultan Murad'ın hattı şerifiyle bir Misbah, bir Dibace, bir Müslim, bir Buhari, bir Mülteka'l bahr, bir Kuduri, bir Gülistan ve Bostan, bir El'ab-ül Sıbyan, bir Ahteri lügati, bir Kur'an-ı Kerim bir murassa gümüş divit, bir okuma

tahtası ihsan edildiğini, burada gece gündüz ilim ile meşgul olup üç yerden Arapça, Farsça ve güzel yazı ile meşgul olduğunu ifade etmekteydi.

7.Evliya Çelebi Seyahatnamesinde gerek Sultan IV. Murad'ın gerekse Kırım'da Selim Giray'ın sohbet meclislerinde ilmi musahabeler yapıldığını ve kendisinin de bu musahabelere katıldığını da ifade etmekteydi.

8.Evliya Çelebi, Osmanlı coğrafyasına yayılmış tekkelerde de binlerce arifbillahların toplanıp tevhid ve tezkir ettiklerini, buralarda salih, abid vaizler olduğunu kendisinin de buradaki derslerde bulunup sohbetlerle müşerref olduğunu, buralarda bütün kış sohbet edildiğini, değerli dersiamların bulunduğunu, ilmi sohbetler yapıldığını, buralara gelenlerin hep maarif erbabı olduğunu ifade etmekteydi.

9.Evliya Çelebi'ye göre Osmanlı coğrafyasına yayılmış irfan ve kültür mekanları olarak kahvehaneler de hikaye söyleyenler, şarkı ve türkü söyleyenler, saz çalanlar, gazel okuyan şairler ve maarif erbabı ile doludur. Buralar irfan mektebi gibidir.

10.Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Osmanlı ülkesindeki birçok yerde mektep, medrese gibi eğitim kurumlarında her sene bayramlar vesaire günlerde talebelere vakıflarca elbise, para vs. verildiğini ifade etmekteydi. Eğitim kurumlarının öğretimin sürekliliği açısından zengin vakıflarca desteklendiğini ifade etmekteydi.

11.Evliya Çelebi, zamanın bilginlerini ve bölge bölge Osmanlı coğrafyasının irfanını tavsif ederken bütün ilimleri tahsil etmiş, müfessir, muhaddis, musannif ve bilgi denizi gibi engin kimseleri vardır. Ahalisi fakih olurlar. Kur'an hafızı çoktur. Olgun, necib çocukları vardır. Şairlerden kitap yazarlardan kimseler vardır. Ahalisi nice bin hadis-i şerif ezberlemişlerdir. Bilginlere pek rağbet ederler. Hepsi Müslüman ve Farisi okuyan kimselerdir. Zeki bilginleri vardır. Gayet mümin kimselerdir gibi değerlendirmelerde bulunmaktadır.

12.Osmanlı yöneticilerinin irfan seviyesi de isyan eden Bitlis Hanı Abdal Han'ın isyanının bastırılmasından sonra elde edilen hazinesinden çıkan kıymetli eserlerden anlaşılmaktadır. Buna

göre hazineden devrin önde gelen hattatlarının yazdığı Kur'anlar, tefsir kitapları ve muhtelif binlerce kitaplar, risaleler, mecmualar çıkmıştır.

13.Sonuç olarak Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde beldelerin tanıtımıyla ilgili vasıflandırmasında ilk sırada camiler akabinde medreseler, Darü'l-Hadisler, Darü'l-Kurrallar, Darü't-Tıblar, sıbyan mektepleri ile tekkeler ve diğer irfan merkezlerinin geldiği görülmektedir. Bu durumdan Evliya Çelebi de dahil o zamanki insanların eğitime bakış açılarıyla ilgili veriler elde edilebilmektedir. Bu veriler ışığında XVII. Yüzyıl Osmanlı eğitiminin son derece ileri düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Anadolu'dan Balkanlara, Kırım'dan Kafkaslara, Irak'dan Mısır'a kadar Osmanlı topraklarının her yerinde eğitime yönelik müesseselerin tesisi, halkın ve yöneticilerin eğitime, irfana ilgisi bu kurumların vakıflarca desteklenmesi bu düşüneyi desteklemektedir.

### Kaynakça

110

- Adıvar, A. (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akalın, Ş. H. (2011). *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Akkutay, Ü. (1984). *Enderun Mektebi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Akyüz, Y. (1993). *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.
- Algar, H. ve-Alparslan, A. (1998) "Hüseyin Baykara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, İstanbul, 530-532.
- Ali Mustafa. (1997). *Mevâ'idü'n- Nefais Fî-Kavâ'idü'l-Mecalis*. Hazırlayan Mehmet Şeker. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Altıkulaç, T. (1999). İbn Kesir, Ebu Ma'bed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XX. İstanbul. s. 131-132.

- Atsız, H. N. (2001). *Evliya Çelebi'den Seçmeler I*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Baltacı, C. (1976). *15-16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası.
- Baykal, İ. H. (1953). *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul: Halk Basımevi.
- Baysun, M. C. (1997). Evliya Çelebi, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: Eskişehir Anadolu Güzel Sanatlar Fakültesi IV. s. 400-406.
- Bostan, İ. (2001). Kahve. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV. İstanbul. s. 203-205.
- Bozkurt, N. (1993). Dârülhadis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII. İstanbul. s. 527-534.
- Bozkurt, N. (1993). Dârülkurrâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII. İstanbul. s. 543-548.
- Cevger, G. (2019). "Türk Eğitim Tarihinde Vakıfların Yeri ve Önemi", *Türk Eğitim Tarihi*, Ed. Mustafa Kılınç-Songül Keçeci Kurt, Ankara: Pegem Akademi.
- Çollak, F. (2010). eş-Şatibiyye, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXXVIII. İstanbul. s. 377-379.
- Dankoff, R. (2008). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dankoff, R. (2012). *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı (Çev. Müfit Günay)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Deniş, H.E. (2011). Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal ve Siyasal Yaşamın İncelenmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 27, s. 335-344.
- Develioğlu, F. (1995). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Eroğlu, H. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Kültür Yayınları.
- Gökdemir, A. (2018). *Evliya Çelebi'nin Gözüyle Osmanlı'da Kuran Kültürü, Tedrisat/Tilavet/Örf-Adet*, İstanbul: Kitabı Yayınevi.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, s. 25-46.
- İbrahim Peçevi. (1981). *Peçevi Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI. s. 529-533.
- İnalçık, H. (2013). "Evliya Çelebi: Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları", *Evliya Çelebi'nin Dünyası*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Medam Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi.
- İpşirli, M. (2003). Medrese. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII. S. 185-187.
- Katip Çelebi. (2013). *Cihannüma*. İstanbul: Mahya Yayınları.
- Kodaman, B. (1991).II. *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurşun, Z. (2013). "Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi". *Evliya Çelebi'nin Dünyası*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Medam Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi.
- Kütükoğlu, M. (2000). *20. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mehmed Zillî oğlu Evliya Çelebi. (1969-1971) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Türkçeleştiren Zuhuri Danışman)*. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi. I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX-X-XI-XII-XIII-XIV-XV. Kitaplar.
- Miller, B. (1941). *The Palace School of the Mohammed the Congueror*. Cambridge: Harvard University Press.

- Ministry of Tourism and Information. (Tarihsiz) *Evliya Çelebi*, Ankara: Ministry of Tourism and Information.
- Naima, (2014). *Tarih-i Naima*. Hazırlayan Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). Cami. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII. s.46-92.
- Parmaksızoğlu, İ. (1983). *Evliya Çelebi Seyahatname (Giriş)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ranke, L.V. (1827). *Die Osmanen und Die Spanische Monarchie Im 16. Und 17. Jahrhunderti Viertei erweiterte Auflage des Werkes: "Fürsten und Völker von Südeurope"*. Band I.
- Sakaoğlu, N. (1993). *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tezcan, N. (2009). "17. Yüzyıl Osmanlı Türk Edebiyatı ve Seyahatname", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*(Hazırlayan Nuran Tezcan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Triton, A.S. (1957). *Materials on Muslim Education in the Middle Age*, London.
- Turan, O. (1980). *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uzun, M. (2005). Muhammediyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX. s. 586-587.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1965). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ürer, H. (2010). Osmanlı'da Kahvehane, Kahvehane Kültürü ve Salihli'den Bir Kahvehane Örneği Himaye-i Etfal, *Sanat Tarihi Dergisi*, XIX/2. s. 1-26.
- Yaşar, A. (2019). Kahvehane. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ek II. s. 3-5.

Yılmaz, C. (2013). "Evliya Çelebi'nin Şifahaneleri", *Evliya Çelebi'nin Dünyası*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Medam Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi.